ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ

DOI: 10.19266/1829-4286-2023-01-127-170

Ընդդեմ 1724թ. Երևանի հերոսամարտի պատմության աղճատման

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ
«Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ

Քննական վերլուծության է ենթարկված Ա. Ս. Եղիազարյանի «Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը» հոդվածը: Եզրակացվում է, որ XVIII դարի 20-ական թվականների պատմահետազոտական ասպարեզ մուտք գործելու հեղինակի փորձը լիովին ձախողվել է, քանի որ չի ուղեկցվել պատշաճ աղբյուրագիտական, պատմագիտական և մեթոդաբանական պատրաստվածությամբ: Գրախոսվող հոդվածում կիրառված մեթոդաբանությունը թերի է, «հիմնավորումները»՝ կամայական, եզրակացությունները՝ բռնազբոսիկ և անտրամաբանական: Ըստ այդմ՝ Երևանի 1724 թ. հերոսամարտի պատմության վերաբերյալ առաջարկված բոլոր փոփոխություններն ու «նորամուծություններն» անհիմն են և սխալ: Մասնավորապես, աղավաղված է պատմական իրադարձությունների ժամանակագրությունը: Ներկա գրախոսությունը վերահաստատում է 1724 թ. Երևանի պաշտպանության և հարակից իրադարձությունների ժամանակագրությունն ու ընթացքն այնպես, ինչպես դրանք որոշվել են վերջին երեք տասնամյակներում հրապարակված ուսումնասիրություններում: Օսմանյան բանակը սկսել է Երևանի պաշարումը 1724 թ. հունիսի 24-ին: Հունիսի 26-ին թուրքերը գրավել են բերդին հարող Երևանի որոշ արվարձանները: Հայերի մեծ մասը կենտրոնացել է շահավետ պաշտպանական դիրք ունեցող Զորագյուղ և Կոնդ թաղամասերում: «Քաղաքի» (այն է՝ այս թաղամասերի) և բերդի պաշարումը իրականացվել է միաժամանակ: Երևանի Ալի-կուլի (Յիցիշվիլի) խանի հրամանով «քաղաքի» պաշտպանությանը մասնակցել են նաև Երևանի փոքրաթիվ մահմեդականները, սակայն օգոստոսի 14-ին, երբ օսմանյան զորքերը մեծ գրոհ են ձեռնարկել, նրանք լքել են իրենց դիրքերը և ապաստանել բերդում: Այդ օրվանից Զորագյուղի և Կոնդի պաշտպանությունն իրականացրել են միայն հայերը, որոնք հաջողությամբ հետ են մղել ինչպես այդ հնգօրյա հարձակումը (օգոստոսի 18), այնպես էլ ենիչերիների՝ Կոնդի վրա հետագա կատաղի գրոհը (օգոստոսի 19-ից 24-ն ընկած ժամանակահատվածում): 1724 թ. սեպտեմբերի 8-ին, նոր մեծ համալրումների ժամանումով,

օսմանցիներն ամբողջությամբ գրավել են «քաղաքը»: Բերդում տեղակայված պարսկական կայազորի հետ մարտերը շարունակվել են մինչև սեպտեմբերի 16-ը: Այդ օրը սկսված բանակցություններն ավարտվել են 1724 թվականի սեպտեմբերի 23-ին ամրոցի հանձնումով:

Բանալի բառեր
Աբրահամ Երևանցի, Երևանի հերոսամարտ, աղավաղում, աղբյուրագիտություն, մեթոդաբանություն

Նախաբան

2024 թ. լրանում է օսմանյան զավթիչների դեմ Երևանի հերոսամարտի 300-ամյակը: Թեև վերջին երեք տասնամյակներում այդ նշանակալի իրադարձության պատմաքննական հետազոտու-թյունը հանգել է հիմնավոր արդյունքների, սակայն հայագիտական որոշ շրջանակներում դրանք դեռևս ամբողջովին չեն յուրացվել: Դա էլ հնարավոր է դարձրել պատմական փաստերի կոպիտ աղճատման ստորև քննվող դեպքը:

Արդ, 1991 թ. հրապարակված հոդվածով՝ հայկական, օսմանյան, ռուսական և եվրոպական սկզբնաղբյուրների համեմատական վերլուծությամբ, ճշտվել է 1774 թ. Երևանի պաշտպանության գլխավոր անցքերի ժամանակագրությունը[1]: 2006 թ. շարունակել և խորացրել ենք այդ հերոսամարտի մանրակրկիտ քննությունը՝ նոր բացահայտումներով ամրապնդելով և վերահաստատելով 1991 թ. հետազոտության արդյունքները[2]: 2022 թ. հրապարակված ուսումնասիրությամբ պարզվել են նաև 1724 թ. Երևանի և շրջակա գյուղերի բնակչության ընդհանուր թվաքանակը, ինչպես նաև Երևանի պաշտպանությանը մասնակցած հայ աշխարհազորայինների թվա-

---

[1] **Այվազյան Ա. Մ,** Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին: *Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետ՝ ՊԲՀ)*, 1991, 1, էջ 93-100:

[2] **Այվազյան Արմեն,** 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնջուկում. *Արևելագիտության հարցեր, հ. VI*: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 2006, էջ 51-77:

կազմը՝ ըստ քաղաքի չորս թաղամասերի և շրջակա ութ գյուղերի կազմած զորախմբերի[3]:

Առաջին հոդվածում (1991 թ.), մասնավորապես, որոշվել են Երևանի պաշարման տևողությունը՝ 1724 թ. հունիսի 24-ից մինչև սեպտեմբերի 23-ը, ինչպես նաև այդ ամիսներին տեղի ունեցած ճակատամարտերի և որոշ այլ կարևոր իրադարձությունների ամսաթվերը: Պատճառաբանվել էր, որ Աբրահամ Երևանցու բանաքաղական բնույթի երկում Երևանի պաշտպանության ժամանակագրական (իսկ ավելի ստույգ՝ ամսաթվերին վերաբերող) տվյալները չեն կարող հավաստի համարվել ինչպես միմյանց, այնպես էլ պատմական զուգահեռ տեղեկություններին ակնհայտորեն հակասելու պատճառով: Համապատասխանաբար, մերժվել էին մինչ այդ հայկական պատմագիտության մեջ շրջանառվող (Աբրահամ Երևանցու «ամսաթվային» տվյալների վրա մասամբ կամ ամբողջությամբ հիմնվող) երեք տեսակետները, ըստ որոնց՝ Երևանի պաշարումը շարունակվել էր.

ա) երկու ամիս՝ 1724 թ. ապրիլի սկզբից (ավելի ստույգ՝ ապրիլի 7-ից) մինչև հունիսի 7-ը[4].

---

[3] **Այվազյան Արմեն,** *Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում և հայոց զորքի թվակազմը 1720-ական թվականներին*: Եր.: ՆՏ Հոլդինգ, 2022, էջ 198-228:

[4] **Աբրահամ Երևանցի,** *Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թոի.* Յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանօթագրութիւններ, պատրաստեց Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան. Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1977, էջ 31 («խմբագիր օրինակը», այն է՝ Աբրահամ Երևանցու երկի խմբագրված տարբերակը զետեղված է նույն գրքի 91-174 էջերում, այն պատրաստել է Մխիթար Սեբաստացու աշակերտ Մատթեոս Եվդոկիացին, էջ 20, 91): **Լեո,** *Երկերի ժողովածու (տասը հատորով), Հայոց պատմություն*, հ. 3, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 153-157: **Հակոբյան Թ. Խ.,** *Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.)*: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 1971, էջ 78-89: **Ա. Միրզոյան,** Երևանի 1724 թ. հերոսական պաշտպանությունը թյուրքական զավթիչներից. *ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.)*, 1953, 3, էջ 94-96: *Դաւիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Դաւիանցւոց»,* աշխատասիրեց Սամվել վրդ. Արամյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1978, էջ 46: **Սարգսյան Ե.,** Հին Երևանի հիշատակությունը հայ մատենագիրների մոտ. *Էջմիածին*, 1983, Ա, էջ 40: **Арутюнян П. Т.,** *Освободительное*

բ) հինգ ամիս՝ 1724 թ. ապրիլից մինչև սեպտեմբերի վերջ, ընդ որում՝ քաղաքի՝ բերդից դուրս գտնվող թաղամասերն իբր ընկել էին հունիսի 7-ին, իսկ բերդն անձնատուր էր եղել սեպտեմբերի 22-ին[5].

գ) երեքուկես ամիս. Աշոտ Հովհաննիսյանը, առանց տարբերակելու Երևան «քաղաքի» և Երևանի բերդի գրավումները, «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակում հպանցիկ նկատել էր. «Երևանի պաշարումը սկսվեց հունիսի 7-ին և տևեց երեք ամիս...: Սեպտեմբերի 26-ին պաշարված քաղաքը անձնատուր եղավ»[6]: Այսպիսի թվագրման համար, սակայն, անվանի պատմաբանը որևէ հիմնավորում չէր առաջարկել[7]: Երևանի պաշտպանության տևողությունը հունիսի 7-ից մինչև սեպտեմբերի վերջ թվագրելու հարցում Աշոտ Հովհաննիսյանին անքննադատաբար և դարձյալ առանց հիմնավորման հետևել է Վալտեր Դիլոյանը, թեև նա մի շարք կարևոր դրվագներ շարադրել է 1991 թ. հրապարակված վերոհիշյալ հոդվածի հիման վրա[8]: Ընդ որում, այդ սխալ տեսակետը տեղ է գտել արդեն «Հայոց պատմություն» ակադեմիական նոր բազմահատորյակում՝ 2010 թ.: Նույն տեսակետն է արտահայտված նաև դպրոցական դասագրքերում[9]: Եվ դա այն դեպքում, որ 1991 և 2006

движение армянского народа в I-ой четверти XVIII века. Москва: изд-во АН СССР, 1954, с. 168.

[5] **Մարտիրոսյան Վ. Մ.,** Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը: *ՊԲՀ*, 1965, 2, էջ 189-190: **Հակոբյան Վ. Ա.,** Ժամանակագրական մի փաստի ճշտման շուրջը: *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* (այսուհետ՝ *ԼՀԳ*), 1974, 5, 81: **Կարապետյան Մ. Մ.,** Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ. *ՊԲՀ*, 1987, 3, էջ 97:

[6] *Հայ ժողովրդի պատմություն: Հ. IV*. «Հայ ժողովուրդը ֆեոդալիզմի վայրէջքի ժամանակաշրջանում ԺԴ-ԺԸ դդ.»: Պատ. խմբ.՝ Լ. Ս. Խաչիկյան: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 157 (հմմտ. էջ 632):

[7] **Հակոբյան Վ. Ա., 1974**, էջ 78-79 (ծնթ. 7):

[8] *Հայոց պատմություն: Հ. III*, գիրք Ա. «XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ»: Պատ. խմբ.՝ Աշ. Մելքոնյան: Երևան. «Զանգակ», 2010, էջ 40-42:

[9] *Հայոց պատմություն. 2021 թ. պետական ավարտական և միասնական քննությունների թեստային առաջադրանքների շտեմարան*. Գիրք Բ (վերահրատարակություն): Խմբ. կազմ՝ Աշոտ Մելքոնյան և այլք: Երևան. «Զանգակ», 2021, էջ 4, 334:

թթ. հրապարակված վերոհիշյալ հատուկ ուսումնասիրություններով, ինչպես նաև 1992 թ. պաշտպանած թեկնածոական ատենախոսությամբ խնդիրն արդեն հանգամանորեն քննվել և լուծվել էր[10]: Ավելին, 1991 թ. մինչև 2022 թ. այդ հետազոտությունների արդյունքները որևէ քննադատության չեն ենթարկվել ու չեն մերժվել:

2022 թ. Ա. Եղիազարյանը հրապարակել է մի հոդված (իր ձևակերպմամբ՝ «սկզբնաղբյուրային նոր քննությամբ»), որում փորձ է արված մերժել 1991 թ. վերոհիշյալ հետազոտության արդյունքները և վերադառնալ վերը նշված հին (և սխալ) տեսակետներից երկրորդին [11]: Ա. Եղիազարյանի ամփոփիչ եզրակացությամբ, «Երևանի հայության ինքնապաշտպանությունը սկսվել է ապրիլի 9-ին և ավարտվել հունիսի 7-ին՝ տևելով 60 օր, ...որից հետո երեք ամիսների ընթացքում բերդը պաշարված է եղել: Այն հանձնվել է Հայոց Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսի (1715-1725) միջնորդությամբ 1724 թ. սեպտեմբերի 21-ին»[12]: Ըստ այսմ էլ հոդվածում առաջարկվում են նաև Երևանի պաշարման ընթացքում տեղի ունեցած մարտերի նոր թվագրումներ:

Ի՞նչն է, այնուամենայնիվ, Ա. Եղիազարյանն ընտրել որպես գլխավոր կռվան՝ դարձյալ հավաստի հայտարարելու համար Երևանի պաշարման տևողության մասին Աբրահամ Երևանցու՝ արդեն իսկ գիտականորեն հերքված «ամսաթվային» տվյալները: Բանն այն է, որ Ա. Եղիազարյանն Աբրահամ Երևանցուն ավանդաբար և սխալ-

---

[10] **Այվազյան Ա. Մ.** «Ղափանցվոց պատմությունը» և 1720-ական թվականների հայ ազատագրական շարժման ուսումնասիրությունը (դիսերտացիա պատ. գիտ. թեկնածոի գիտական աստիճան հայցելու համար). Երևան, 1992, էջ 89-101. հմմտ. **Айвазян А. М.** «История капанцев» и исследование армянского освободительного движения 1720-х годов. Специальность: 07.00.02 – Отечественная история. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. историч. наук. Ереван, 1992, с. 10-12:

[11] **Եղիազարյան Ա.** Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը. *Հայագիտության հարցեր*, 2022, 2, 55-75:

[12] Նույն տեղում, էջ 74:

մամբ հռչակում է 1724 թ. Երևանի հերոսամարտի «ականատես» հեղինակ[13]: Նրա կարծիքով՝

«Աբրահամ Երևանցու տեղեկություններին... չվստահելու հիմքեր իրականում չկան»[14], «քաղաքի պաշտպանության մասին հեղինակի (Աբրահամ Երևանցու – Ա.Ա.) մանրամասն տեղեկությունները՝ հաճախ շաբաթվա օրերի, մարտիկների քանակի և այլնի վերաբերյալ նշումներով, *որևէ հնարավորություն չեն ընձեռում կասկածի ենթարկելու նրա ներկայացրած ժամանակագրական տեղեկությունները, քանի որ իրավիճակի վերաբերյալ նման խորքային տեղեկությունների տիրապետող հեղինակը անհնար է, որ չտիրապետեր դեպքերի ժամանակագրությանը*»[15] (ընդգծումը՝ Ա.Ա.):

Այս կարծիքն է ընկած Ա. Եղիազարյանի վերլուծության հիմքում, որի սխալաշատ հետևանքները կբացահայտվեն ստորև:

Աբրահամ Երևանցին ականատես հեղինակ չէ

Նախ, մեթոդաբանական սխալ է կարծելը, թե մանրամասն տեղեկությունների շարադրումն ինքնըստինքյան նշանակում է, որ ուշմիջնադարյան պատմիչը, տվյալ դեպքում՝ Աբրահամ Երևանցին, իր նկարագրած իրադարձությունների ականատեսն է եղել: Եթե այդպես լիներ, ապա նրան պետք է ականատես համարենք նաև 1720-1730-ական թթ. Իրանում և Այսրկովկասում տեղի ունեցած բազմաթիվ ուրիշ զարգացումներին ու առանձին իրադարձություններին՝ հաստատ իմանալով, որ այդպես չէ: Օրինակ, Աբրահամ Երևանցին պատմում է, թե ինչպես է մի գիշեր շահ Թահմասպ Բ-ին (1723-1732) գաղտնի այցելել նրա վեց հայ զորահրամանատարներից մեկը՝ Դավիթ-բեկը (չշփոթել 1722-1728 թթ. Սյունյաց առաջնորդի հետ) և նախազգուշացրել Թահմասպ-կուլի խանի (ապագա Նադիր շահի) նենգ մտադրությունների մասին. «Թագայորն ողջ լինի, Թահմազ խանն քեզ ներհաք այ, քեզ գը բռնայ, քոյ թաքայորութիւնն կը

[13] Նույն տեղում, էջ 74: Թ. Հակոբյանը ևս Աբրահամ Երևանցուն սխալմամբ համարում էր «ականատես» պատմիչ (**Հակոբյան Թ. Խ.,** 1971, էջ 79):
[14] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 67:
[15] Նույն տեղում, էջ 63-64:

տիրայ»[16]: Եթե կիրառվի Ա. Եղիազարյանի առաջարկած մեթոդաբանությունը, ապա Աբրահամ Երևանցին ևս այս «ծածկաբար» կատարված գիշերային այցի մասնակիցն է եղել և անձամբ է լսել Դավիթ-բեկի և շահի զրույցը: Բայց համատեքստից հասկանալի է, որ 1738-1750 թթ. միջև իր երկը շարադրած[17] Աբրահամ Երևանցին այդ հանդիպմանն անձամբ ներկա չի եղել: Իրականում, նա իր տեղեկություններն ինչպես այս ու բազմաթիվ այլ դեպքերի, այնպես էլ Երևանի պաշտպանության մանրամասների մասին, ուղղակիորեն կամ միջնորդների միջոցով, գրավոր կամ բանավոր եղանակով, ժողովել է իրական ականատեսներից ու մասնակիցներից:

Հատկանշական է, որ Ա. Եղիազարյանը ծանոթ չէ Երևանի պաշտպանությունը քննող՝ 2006 թ. հրապարակված վերոհիշյալ հոդվածին, որտեղ վերջնականապես հաստատվել է, որ Աբրահամ Երևանցին առնվազն 1716-1724 թթ. Երևանում չի գտնվել[18]: Այս եզրակացության համար հիմք են ծառայել հետևյալ (համառոտաբար վերաշարադրվող) փաստերն ու հիմնավորումները: Աբրահամ Երևանցին կատարում է մի շարք այնպիսի ակնհայտ սխալներ, որոնք ականատես հեղինակը թույլ տալ չէր կարող: Այսպես՝

1) նա 1724 թ. Երևանը պաշարած օսմանյան զորքերի գլխավոր հրամանատար սխալմամբ համարում է «Քօփռօօղլի Աբդուլլայ» փաշային[19], մինչդեռ մյուս սկզբնաղբյուրներից հաստատ հայտնի է, որ պաշարումը ղեկավարում էր դեռևս 1723 թ. աշնանը *սերասքեր* (գլխավոր հրամանատար) նշանակված Դիարբեքիրի վալի Արիֆի-

---

[16] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 64:

[17] Նույն տեղում, էջ 8:

[18] **Այվազյան Ա.,** 2006, էջ 51-77 (հատկապես՝ էջ 53-61, 76-77): 1724 թ. հետո էլ նա հազիվ թե երբևէ Երևան այցելած լիներ, համենայն դեպս՝ դրա հավանականությունը չնչին է 1724-1735 թթ. օսմանյան ռազմակալման օրոք՝ քաղաքի ավերվածության, տարածաշրջանում մշտական պատերազմական գործողությունների և ճանապարհների անապահովության պայմաններում:

[19] **Աբրահամ Երևանցի**, էջ 23, 26, 30:

Ահմեդ փաշան[20]: Ա. Եղիազարյանը կրկնում է Աբրահամ Երևանցու սխալը և Քյոփրուլու Աբդուլահ փաշային հռչակում Եղվարդից Երևանի վրա արշաված օսմանյան բանակի հրամանատար[21]: Ընդ որում, Ա. Եղիազարյանը չի հիշատակում հակառակը փաստող պատմական հաղորդումները՝ 1721-1736 թթ. Կ. Պոլսում ռուս դեսպան Ի. Նեպլյունևի զեկուցագիրը մեջբերելիս պարզապես դուրս թողնելով Թավրիզի ուղղությամբ արշավող օսմանյան բանակի հրամանատար Աբդուլահ փաշայի և Երևանը պաշարած բանակի հրամանատար Արիֆի-Ահմեդ փաշայի անունները: Ահա թե ինչպես է Ա. Եղիազարյանն օգտագործել պատմաբան Վահրամ Մարտիրոսյանի հոդվածից՝ դիվանային վավերագրերի հիման վրա գրված համապատասխան հատվածը.

Վ. Մարտիրոսյան	**Ա. Եղիազարյան**
«Նեպլյունևը հաղորդում է, որ *Աբդուլլահ փաշան* Խոյը գրավելուց հետո չի շարժվել Թավրիզի վրա, քանի դեռ Երևանը չէր գրավվել: Նույն փաշան գրել է Բարձրագույն Դռանը, որ ինքը մտադիր է եղել միանալ *սերասքեր Արիֆի-Ահմեդ փաշայի* հետ Երևանի մոտ, որովհետև *Արիֆի-Ահմեդ փաշան* ի վիճակի չէ գրավել Երևանը, քանի որ	«Ըստ Կոստանդնուպոլսի ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ի. Նեպլյունևի 1724 թ. սեպտեմբերի 1-ի տեղեկագրի՝ Պարսկաստանում գործող զորքերի փաշան գրել է Բարձր դռանը, որ ցանկանում է միանալ Երևանը պաշարած զորքին, քանի որ այն ի վիճակի չէ գրավելու հայերի, պարսիկների և մի խումբ վրացիների հա-

[20] *Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Հ.* Ա: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, էջ 141-142: **Jonas Hanway**. *A Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea*. The second revised and corrected ed., vol. II, London, 1754, p. 211: **Lockhart, Laurence.** *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*. London: Cambridge University Press, 1958, pp. 260-261. **Shay, Mary L.** *The Ottoman Empire from 1720 to 1734. As Revealed in Despatches of the Venetian Baily*. Urbana: The Univ. of Illinois Press, 1944, էջ 117: **Դանեղյան Լ.,** ԺԸ դարի նորահայտ հայկական աղբյուր իրանա-թուրքական պատերազմների և Հայաստանի պատմության վերաբերյալ: *Արևելյան աղբյուրագիտություն: Հ. 1*, Երևան, 1988, էջ 176:

[21] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 58, 71:

Երևանում պարսիկները և հայերը, ինչպես նաև որոշ քանակի վրացիներ, ամենևին էլ չեն ցանկանում թուրքերին հպատակվել և համառորեն պաշտպանվում են»[22] (ընդգծումը՝ Ա.Ա.)։

մատեղ ուժերով պաշտպանվող քաղաքը»[23]։

Ա. Եղիազարյանի վերաշարադրման մեջ Աբդուլահ և Արիֆի-Ահմեդ փաշաների անունները միտումնավոր դուրս թողնելու նպատակը պարզ է՝ առիթ չտալ ընթերցողին կասկածելու Աբրահամ Երևանցու «ականատեսությանը»։

2) Ըստ Աբրահամ Երևանցու, Երևանի բերդը անձնատուր է եղել 1724 թ. օգոստոսի 20-ին, այնինչ բոլոր մյուս աղբյուրները, միմյանց հաստատելով, հստակ նշում են, որ բերդը հանձնվել է 1724 թ. սեպտեմբերի 22/23-ին։ Ա. Եղիազարյանն այդ սխալը փորձում է «սրբագրել»՝ այն «ձեռագրական վրիպակ» հայտարարելով (այդ մասին ավելի առարկայորեն՝ ստորև)։

3) Աբրահամ Երևանցին 1724 թ. պաշտպանության օրոք Երևանի խան սխալմամբ համարում է Մեհր-Ալի խանին («Միհրալի խան»[24])։ Այնինչ 1719-1724 թթ. Երևանի Սեֆյան իշխանությունը գլխավորել է Ալի-կուլի (Ալլահ-կուլի) խանը, ով կրոնափոխ վրացի էր՝ Ցիցիշվիլիների իշխանական տոհմից[25]։ Իսկ Մեհր-Ալի խանը Երևանում իշխել է մոտավորապես 1709-1716 թթ.։ Ա. Եղիազարյանը Աբրահամ Երևանցու այդ սխալն էլ է կրկնում[26]։

Հարկ է նկատել, որ վերջին կետի մանրակրկիտ քննության արդյունքները ժամանակին (2006 թ.) պատշաճորեն ամփոփվել են՝ վերհանված պատմական փաստերի օգտագործումն առավել դյուրացնելու նպատակով.

---

[22] **Մարտիրոսյան Վ.** Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը. *ՊԲՀ*, 1965, 2, 189-190։

[23] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 59։

[24] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 24, 25, 29, 34, 98, 100, 108, 110։

[25] **Այվազյան Ա.,** 2006, էջ 53-61։

[26] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 55, 56, 58, 59։

«Մինչև 1717 թ. Երևանի խան, անհայտ տևողությամբ, եղել է ոմն Միրզա Մահմուդ բեյը: 1718-1724 թթ. Երևանում իբրև խան պաշտոնավարել է շիա ուղղության մահմեդականություն ընդունած Ալի-կուլի (Ալլահ-կուլի) խանը՝ վրացի Ցիցիշվիլիների տոհմից: Սակայն նրա պաշտոնավարության օրոք՝ 1722-1724 թթ., Երևանի խան (Չուխուր Սա'դի բեկլարբեկի) են եղել ծագումով վրացի երկու այլ հավատափոխներ ևս. Մուհամմադ-կուլի խանը (նույն ինքը Կախեթի թագավոր Կոնստանտինը)՝ մոտավորապես 1722 թ. մայիսից մինչև 1724 թ. առաջին կեսը, և Ալի-կուլիի եղբայր սիփահսալար Մանսուր-խանը՝ ամենաուշը 1724 թ. հուլիս-օգոստոսին: Այս երկուսն էլ ֆիզիկապես գտնվել են ու գործել Երևանից դուրս: Մուհամմադ-կուլի խանը նշանակել է Ալի-կուլիին իր փոխանորդի՝ «նայիբ»-ի պաշտոնում մոտավորապես 1722 թ. մայիսից մինչև սեպտեմբերի 30-ն ընկած միջոցին: Ալի-կուլի խանը, հետևելով շահ Թահմասպի Բ-ին, 1722-1723 թթ. հայության դեմ իրականացրել է դաժան բռնամիջոցների քաղաքականություն: 1724 թ. սկզբին, սակայն, օսմանյան ներխուժմանը հակազդելու անհրաժեշտությունից դրդված, հայերի նկատմամբ նրա վերաբերմունքը առերեսորեն փոխվել է և 1724 թ. ապրիլի երկրորդ կեսին Երևանի հայության և շիա իշխանության միջև հակաօսմանյան դաշնություն է կնքվել, սակայն ընդամենը հայերին օգտագործելու, ապա Կարբիի ու Երևանի ինքնապաշտպանությունների ժամանակ դավաճանաբար լքելու վերջնական արդյունքով:

Աբրահամ Երևանցին սխալվել է ինչպես օսմանյան բանակի գլխավոր հրամանատարի, այնպես էլ Երևանի խանի ինքնության հարցում. առաջինն Արիֆի-Ահմեդն էր (ո՛չ Աբդուլլահ փաշան)[27], երկրորդը՝ Ալի-կուլի խանն էր (ո՛չ Մեհր-Ալի/Միհրալի խանը, ինչպես նշվում է նրա «Պատմության» մեջ): Աբրահամ Երևանցու այս սխալները վկայում են, որ նա անձամբ 1724 թ. դեպքերի ականատեսը չի եղել, այլ քաղել է իր տեղեկությունները տարբեր աղբյուրներից, ավելի ստույգ՝ տարբեր լրատուներից: Հետևաբար, Աբրահամ Երևանցին բացակայել է Երևանից ոչ միայն 1724 թ., այլև առնվազն այն ամբողջ ժամանակահատվածում, երբ ավարտվել էր Մեհր-Ալի

[27] **Այվազյան Ա.,** 1991, էջ 94 (ծնթ. 11):

խանի պաշտոնավարությունը, այսինքն՝ ամենաուշը 1716 թ. սկսած»[28]:

Ա. Եղիազարյանը պարտավոր էր տեղյակ լինել դեռևս 2006 թ. բացահայտված այս առանցքային պատմական փաստերին, որպեսզի ոչ ինքը սխալների և թյուրիմացությունների ուղին բռներ, ոչ էլ ընթերցող հանրությանը ապակողմնորոշեր[29]:

Այս առումով թերացել են նաև նրա հոդվածը հրատարակության երաշխավորած՝ ԵՊՀ-ի «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի խմբագրությունն ու հոդվածի գրախոսները: Իհարկե, Ա. Եղիազարյանը XVIII դարի ու հատկապես խառնակ 1720-ական թթ. մասնագետ չէ, բայց չէ՞ որ խնդրո առարկա ծավալուն հոդվածը հրապարակվել է ոչ այլուր, քան նույն ԵՊՀ-ի «Արևելագիտության հարցեր» քույր հանդեսում և, բացի թղթային տարբերակից, շուրջ մեկուկես տասնամյակ հասանելի էր նաև համացանցում[30]:

Կատարված քննության անտեսում

Դեռևս 1991 թ. հրապարակված հոդվածում համեմատական վերլուծության են ենթարկվել, մի կողմից, օսմանցի պատմագիր Չելեբի-զադեի, մյուս կողմից՝ եվրոպական, ռուսական ու հայկական

---

[28] **Այվազյան Ա.,** 2006, էջ 76-77:

[29] Ա. Եղիազարյանի սխալական հոդվածն արդեն իսկ հայտնվել է գիտական շրջանառության մեջ (**Միրիջանյան Դ., Հարությունյան Ա., Դավթյան Դ., Գրիգորյան Ա., Բաբաջանյան Ա.**, Երևանի քաղաքաշինության առանձնահատկությունները պարսկական իշխանության շրջանում. *ԼՀԳ*, 2022, 3, էջ 325, 330, 344 (հոդվածը զետեղվել է նաև հետևյալ կայքում՝ https://orbeli.am, 2023-01-04), ինչպես նաև վերահրատարակվել ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ լույս տեսած ժողովածուում («Երեվանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատմությունը և աղբբեջանական կեղծարարությունը»: Գիտական հոդվածների ժողովածու: Խմբագիր՝ Ա. Եղիազարյան: Երևան. «Մեկնարկ», 2023, էջ 83-122): Այս գրքի տիտղոսաթերթի վրա նշված է. «Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A043 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում»:

[30] Տե՛ս www.hayq.org, https://matenadaran.academia.edu/ArmenAyvazyan:

աղբյուրների զուգահեռ ժամանակագրական տեղեկությունները Երևանի 1724 թ. պաշարման մասին՝ ընդսմին ապացուցելով, որ դրանք միմյանց հաստատում են: Մասնավորապես.

«Չելեբի-զադեն հայտնում է, որ Երևանի բերդի բանալիները հանձնվում են թուրքերին 1724 թ. սեպտեմբերի 23-ին (հիջր. 1137 թ. Մուհարրեմ ամսի 15-րդ օրը)[31]: Չելեբի-զադեի մանրամասն և հետևողական ժամանակագրությունը վկայում է, որ հեղինակն օգտվել է պետական և բանակային վավերական աղբյուրներից. այս առթիվ հիշատակելի է, որ նա զբաղեցրել է Շեյխ-ուլ-իսլամի բարձրաստիճան պաշտոնը[32]:

Անգլիացի ճանապարհորդ և վաճառական Ջոնաս Հանվեյը գրում է, որ օսմանյան բանակն անցել է Արաքսը 1724 թ. հունիսի կեսերին և հասել Երևանի մատույցներին հունիսի վերջին[33], դրանով իսկ հաստատելով Չելեբի-զադեի տեղեկությունների հավաստիությունը: Ըստ Հանվեյի, Երևանի բերդը հանձնվել է թուրքերին հոկտեմբերի առաջին օրերին[34]: Եթե նկատենք, որ եվրոպացի հեղինակները գործածել են նոր՝ գրիգորյան տոմարը, որի տարբերությունը հուլյան տոմարից 1720-ականներին կազմում էր 11 օր, ապա պարզ կդառնա, որ Չելեբի-զադեի, Ի. Նեպլյունևի (ռուսները պահպանել էին հին տոմարը) և Ջ. Հանվեյի հաղորդումները Երևանի բերդի գրավման ժամանակի մասին ճշգրիտ կերպով համընկնում են 1724 թ. սեպտեմբերի 22-23-ի հետ:

Չելեբի-զադեի տվյալները Երևանի պաշտպանության *տևողության* վերաբերյալ (հունիսի 24-ից մինչև սեպտեմբերի 23-ը, որն անում է 91 օր) յուրահատուկ ձևով հաստատվում են Կ. Պոլսում Վենետիկի դեսպանի՝ «բեյլոյի» մի հաղորդմամբ. վերջինս 1724 թ. հոկտեմբերի 29-ին (հին տոմարով՝ հոկտեմբերի 18-ին) ծանուցում էր, որ «Երևանն անձնատուր եղավ 90 օր դիմադրելուց հետո»[35]: Այս

[31] Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի..., հ. Ա, էջ 150:
[32] Նույն տեղում, էջ 128:
[33] **Hanway**, **Jonas.** *A Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea*, vol. II, p. 211.
[34] Նույն տեղում, էջ 213:
[35] **Shay, Mary L.** *The Ottoman Empire from 1720 to 1734*, p. 120.

ամենին միանում է նաև մի անանուն հայ հիշատակագրի հստակ տեղեկությունը, որն իր հոդվածում մեջբերել էր Վ. Ա. Հակոբյանը. «Թվին ՌՃՀԳ (1724) առին Երևան սեպտեմբեր ամսոյն»[36]:

Ինչպես տեսնում ենք, Երևանի պաշարման ժամանակագրության վերաբերյալ Չելեբի-զադեի տեղեկությունները կարելի է ստույգ համարել»[37]:

Ա. Եղիազարյանը շրջանցում է կատարված համեմատական քննության այս մատչելի հատվածը: Վերոբերյալ տեղեկությունները (ոչ բոլորը) նա ներկայացնում է անջատ-անջատ՝ ցրելով դրանք իր հոդվածի շարադրանքում[38], ինչի արդյունքում ընթերցողի համար դժվար է նկատել պատմական տարատեսակ աղբյուրների խաչաձև և հավաստի համընկնումները: Նա պարզապես անտեսում է այն փաստը, որ Չելեբի-զադեի ժամանակագրական տվյալները փոխադարձաբար հաստատվում են Կ. Պոլսում Ռուսաստանի և Վենետիկի դեսպանների, 1750-ական թթ. անգլիացի անվանի հեղինակի, ինչպես նաև հայ հիշատակագրի հաղորդումներում: Օրինակ, նա չի փորձում հերքել Ջոնաս Հանվեյի այն հաղորդումը, ըստ որի՝ օսմանյան բանակը հասել է Երևանի մատույցներին 1724 թ. հունիսի վերջին, ինչը ճշգրիտ կերպով համապատասխանում է Չելեբի-զադեի տեղեկություններին:

Փոխարենը, Ա. Եղիազարյանը՝ Չելեբի-զադեի ժամանակագրական տեղեկությունների նկատմամբ անվստահություն ներշնչելու նպատակով, անհիմն մերժում է մեր դիտարկումն առ այն, որ օսմանցի պատմիչն «օգտվել է պետական և բանակային վավերական աղբյուրներից»: Ըստ Ա. Եղիազարյանի, «Ա. Այվազյանը հավաստի է համարում *իբրև թե* օսմանյան պաշտոնական փաստաթղթերից օգտված թուրք հեղինակ Չելեբի-զադեի ժամանակագրական տվյալները» (ընդգծումը՝ Ա.Ա.)[39]:

---

[36] **Հակոբյան Վ. Ա., 1974**, էջ 81. հմմտ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 3602, էջ 366ա:

[37] **Այվազյան Ա.,** 1991, էջ 95-96:

[38] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 58-60, 63, 68-70:

[39] Նույն տեղում, էջ 62-63:

Եթե Ա. Եղիազարյանն իրոք մտածում է, որ Օսմանյան կայսրությունում կրոնական գծով (խալիֆ-սուլթանից հետո երկրորդ) *բարձրագույն պետական պաշտոնյան՝* Շեյխ-ուլ-իսլամը, այն է՝ սուննիների գլխավոր *մուֆթին*, չէր կարող օգտվել պետական դիվաններից ու փաստաթղթերից, ապա նա պարտավոր է հիմնավորել իր այդ տարօրինակ տեսակետը գիտական փաստարկներով, այլ ոչ թե հարցը փակված համարել «իբրև թե» քամահրական եղանակավորմամբ: Մինչդեռ Բարձր Դռան և օսմանյան բանակի կապերը Շեյխ-ուլ-իսլամի հետ մասնագետներին քաջ հայտնի են. մասնավորաբար՝ պատերազմների ժամանակ, անձամբ սուլթանի հայցմամբ, Շեյխ-ուլ-իսլամն արձակում էր զորքի վարքագիծը կանոնակարգող կրոնաիրավական-շարիաթական հատուկ որոշումներ՝ *ֆաթվաներ*[40]: Միայն այսքանն արդեն բավարար է համոզվելու համար, որ, իբրև բարձրաստիճան պաշտոնյա անձ, Չելեբի-զադեն լայն հնարավորություններ է ունեցել «պետական և բանակային վավերական աղբյուրներից» (այդ թվում՝ Երևանի 1724 թ. պաշարման մասին զեկուցագրերից) օգտվելու համար:

Կամայականության հաղթարշավ («Օգոստոսի 20-ը այնքան էլ ճիշտ չէ»)

Ա. Եղիազարյանը խախտում է իր իսկ առաջադրած վերոհիշյալ (պատմագիտական առումով խիստ անկատար) մեթոդաբանական թեզերը, ըստ որոնց՝ «խորքային տեղեկությունների տիրապետող հեղինակը (իմա՝ Աբրահամ Երևանցին – Ա.Ա.) անհնար է, որ չտիրապետեր դեպքերի ժամանակագրությանը». «քաղաքի պաշտպանության մասին հեղինակի մանրամասն տեղեկությունները... որևէ հնարավորություն չեն ընձեռում կասկածի ենթարկելու նրա ներկայացրած ժամանակագրական տեղեկությունները» և «դրանց չվստահելու հիմքեր իրականում չկան»:

---

[40] **Aivazian Armen M.** *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal.* Yerevan. American University of Armenia, 1997, pp. 33-36. հմմտ. **Այվազյան Ա.,** 2022, էջ 188, 232, 557:

Իրականում, այս «մեթոդաբանությունն» Ա. Եղիազարյանի հոդվածում կիրառված է երկակի չափանիշներով։ Նա ընտրովի մոտեցում է ցուցաբերում Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական բնույթի հաղորդումներին՝ դրանց մի մասը (ամսաթվերը, այն էլ՝ ոչ բոլորը) ընդունելով որպես ստույգ, իսկ մյուս մասը (ներառյալ մեկ ամսաթիվ)՝ որպես սխալ, ըստ այդմ՝ կամայական վերաձևման, այն է՝ աղճատման ենթակա։ Այսպես, Ա. Եղիազարյանը պնդում է, որ Աբրահամ Երևանցու երկում քաղաքի պաշարման առաջին ու վերջին օրերը նշված են ճիշտ (1724 թ. ապրիլի 9-ը և հունիսի 7-ը)[41], իսկ բերդի գրավման օրը (օգոստոսի 20-ը)՝ սխալ (իրականում՝ երեք ամսաթվերն էլ անստույգ են)։ Բացի այդ, Ա. Եղիազարյանը չի ընդունում նաև Աբրահամ Երևանցու՝ ժամանակագրական իրարահաջորդության սկզբունքով շարադրված հստակ դիպաշարը (սյուժե), որի համաձայն՝ մասնավորապես, Երևանի պաշարմանը նախորդել է Կարբի գյուղաքաղաքի 40-օրյա ինքնապաշտպանությունը։

Նախ, արժե քննել, թե ինչպես է Ա. Եղիազարյանը «սրբագրում» Աբրահամ Երևանցու այն անստույգ հաղորդումը, ըստ որի՝ Երևանի բերդն անձնատուր է եղել իբր 1724 թ. օգոստոսի 20-ին։ Ահավասիկ.

> «Ի վերջո, անդրադառնալով [Ա. Այվազյանի] այն պնդմանը, թե Աբրահամ Երևանցու երկում Երևանի բերդի գրավման թվականը սխալ է, հարկ է նշել, որ դա այնքան էլ ճիշտ չէ։ Ավելին, հեղինակի տեղեկությունն այն մասին, թե հունիսի 7-ին՝ քաղաքի անկումից հետո, Երևանի բերդը շարունակեց պաշտպանությունը մինչև օգոստոսի 21-ը, որևէ ուսումնասիրող չի քննարկել։ Միայն Ա. Այվազյանն է, որ այդ վկայությանն անդրադարձել է, այն էլ՝ ցույց տալու համար Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունների հա-

[41] Աբրահամ Երևանցին նախ նշում է, որ քաղաքի պաշտպանությունը տևել է 60 օր (**Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 25), ապա նշում է նրա գրավման օրը՝ 1724 թ. հունիսի 7-ը (էջ 31)։ Այս ոչ ստույգ ելակետային տվյալների պարզ հաշվարկն Ա. Եղիազարյանին բերում է այն սխալ եզրակացության, որ քաղաքի պաշարումը սկսվել է 1724 թ. ապրիլի 9-ին (**Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 71), թեև մի ուրիշ տեղ, անուշադիր գտնվելով իր հաշվարկի նկատմամբ, այդ սկիզբը դնում է ապրիլի 7-ին (նույն տեղում, էջ 69)։

վաստի չլինելը[42]: Մինչդեռ, եթե ընդունենք, որ Երևանի բերդի հանձնման ամսաթիվը՝ օգոստոսի 21-ը, ձեռագրական վրիպակ է, որն իրականում սեպտեմբերի 21-ն է, ապա ամեն ինչ կլինի իր տեղում, քանի որ կստացվի, որ Աբրահամ Երևանցին ևս ճշգրիտ է հիշատակում բերդի անկման ամսաթիվը: Եթե առաջարկված ճշգրտումը հավանական է, ուրեմն կարելի է համարել, որ գուցե իրականում բերդը հանձնվել է հենց սեպտեմբերի 21-ին և ոչ թե 22-ին, ինչպես նշում է Ի. Նեպլյունը: Ի դեպ, Կոստանդնուպոլսում գտնվող ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցչի սխալվելու հավանականությունն ավելի մեծ է, քան ականատես Աբրահամ Երևանցունը: Կարելի է փաստել, որ ուսումնասիրողները լիովին անտեսել են Աբրահամ Երևանցու երկում ներկայացված ժամանակագրությունը հիմնավորող տեղեկությունը»[43]:

Այս «հիմնավորումները» տեղին է ենթարկել կառուցվածքային-իմաստաբանական վերլուծության՝ առավել պարզ պատկերացնելու համար Ա. Եղիազարյանի «հետազոտական աշխատանոցը»: Տեքստը բաժանել ենք 6 իմաստային բաղադրամասերի.

1) ***Ա. Եղիազարյան***. «Ի վերջո, անդրադառնալով [Ա. Այվազյանի] այն պնդմանը, թե Աբրահամ Երևանցու երկում Երևանի բերդի գրավման թվականը սխալ է, հարկ է նշել, որ դա այնքան էլ ճիշտ չէ»:

Ի՞նչ է նշանակում «դա այնքան էլ ճիշտ չէ» առաձգական արտահայտությունը: Աբրահամ Երևանցին Երևանի բերդի՝ օսմանցիների վերահսկողության տակ անցնելու օր է համարում օգոստոսի 20-ը. «Թվին ՌՃՀԳ-ումն (=1724), օգոստոսի Ի-մին (=20), եղավ վերջ, հանդարտեցավ օսմանցին, միչ ի նոեմբերն»[44]: Իսկ իրականում բերդը, ինչպես վերն արդեն ցույց է տրվել, հանձնվել է 1724 թ. սեպտեմբերի 22-23-ին (իսկ ըստ հենց Ա. Եղիազարյանի՝ 1724 թ. սեպտեմբերի 21-ին): Ուրեմն, ինչպե՞ս կարելի է ասել, որ այս ամսաթվի հարցում Աբրահամ Երևանցու սխալվելու մասին եզրակացությունը «այնքան էլ ճիշտ չէ», երբ այն 100 տոկոսով ճիշտ է:

---

[42] **Այվազյան Ա.,** 1991, էջ 93:
[43] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 58-60, 63, 73-74:
[44] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 34-35:

2) ***Ա. Եղիազարյան***. «Ավելին, հեղինակի (Աբրահամ Երևանցու) տեղեկությունն այն մասին, թե հունիսի 7-ին՝ քաղաքի անկումից հետո, Երևանի բերդը շարունակեց պաշտպանությունը մինչև օգոստոսի 21-ը, որևէ ուսումնասիրող չի քննարկել: Միայն Ա. Այվազյանն է, որ այդ վկայությանն անդրադարձել է, այն էլ՝ ցույց տալու համար Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունների հավաստի չլինելը»:

Առաջին նախադասությամբ Եղիազարյանը, փաստորեն, ընդունում է, որ Աբրահամ Երևանցին օգոստոսի 20-ը (Եղիազարյանի սխալ ընթերցմամբ՝ օգոստոսի 21-ը) իսկապես նշել է որպես բերդի անկման օր: Իսկ երկրորդ նախադասությամբ ու հատկապես «ավելին» շեշտադրումով նա, ըստ էության, ընթերցողի մեջ ցանկանում է տպավորություն ստեղծել, որ Ա. Այվազյանը վատ բան է արել, քանի որ «որևէ ուսումնասիրող չի քննարկել» Աբրահամ Երևանցու այդ սխալը, և «միայն Ա. Այվազյանն է, որ այդ վկայությանն անդրադարձել է»: Փաստորեն, ըստ Ա. Եղիազարյանի, Աբրահամ Երևանցու սխալ վկայություններին անդրադառնալ չի կարելի: Իսկ թե այդ դեպքում ինչ պետք է անի պատմաբանը, նա ասում է հաջորդ նախադասության մեջ:

3) ***Ա. Եղիազարյան***. «Մինչդեռ, եթե ընդունենք, որ Երևանի բերդի հանձնման ամսաթիվը՝ օգոստոսի 21-ը, ձեռագրական վրիպակ է, որն իրականում սեպտեմբերի 21-ն է, ապա ամեն ինչ կլինի իր տեղում, քանի որ կստացվի, որ Աբրահամ Երևանցին ևս ճշգրիտ է հիշատակում բերդի անկման ամսաթիվը»:

Պարզվում է, ինքնագիր (!) սկզբնաղբյուրի հստակ հաղորդումը պատմաբանը կարող է իր ուզած կերպ փոխել՝ հայտարարելով, թե ուղղագրական տեսակետից լիովին ճիշտ գրված մեկ ամբողջ բառ... «ձեռագրական վրիպակ» է: Իրականում, «ձեռագրական վրիպակ» կարող են համարվել մեկ բառում կատարված այնպիսի տառասխալները, որոնք, այնուամենայնիվ, հնարավորություն են տալիս հասկանալու այդ բառի նախնական, ճիշտ ուղղագրությունն ու նշանակությունը: Տվյալ դեպքում Ա. Եղիազարյանը փորձում է հավատացնել ընթերցողին, թե Աբրահամ Երևանցին իր ձեռքով «սեպտեմբերի» փոխարեն «օգոստոս» է գրել՝ արհամարհելով այն փաստը, որ «սեպտեմբեր» և «օգոստոս» բառերում համընկնում են ընդա-

մենը երկու տառ, այն էլ՝ տարբեր դիրքերում։ Ասել է թե՝ «սեպտեմբեր» գրել ցանկացողը ոչ մի կերպ «օգոստոս» գրել չի կարող։ Սա արդեն գիտություն չէ, առավել ևս՝ աղբյուրագիտություն չէ։ Այլապես շատ ու շատ ուրիշ տեղեկություններ նույնպես կարելի է ձեռագրական վրիպակ հռչակել, որից հետո, ինչպես ասում է Ա. Եղիազարյանը, «ամեն ինչ կլինի իր տեղում»։ Կարելի է հայտարարել, օրինակ, որ Աբրահամ Երևանցին ուզեցել է գրել «Ալի-կուլի» կամ «Ալի-ղուլի», բայց ձեռագրական վրիպակ է թույլ տվել և գրել է «Միհրալի»։ Կամ ուզեցել է գրել «Արիֆի-Ահմեդ», բայց վրիպել և գրել է «Աբդուլլա»։ Բարեբախտաբար, պատմական աղբյուրագիտությունը մերժում է նման հնարքները։

Բացի այդ, Աբրահամ Երևանցին գրել է ոչ թե օգոստոսի 21, ինչպես կարծում է Ա. Եղիազարյանը, այլ օգոստոսի 20՝ «Թվին ՌՃՀԳ-ումն (=1724), օգոստոսի Ի-մին (=20)»։ Հայկական տառերով պարզ և բարդ թվերն առհասարակ ճիշտ արտահայտող Աբրահամ Երևանցին (օրինակ, ԻԹ=29, ԺԲ=12, ՃԾԸ=158, ԾԵ=55, ԻԵ=25, ԹՌԴ-ՃԻԳ=9423, ԲՃԼԴ=234, ՌԳՃ=1300[45] և այլն), բնականաբար, չէր դժվարանալու 21-ը ևս գրել իր ճիշտ ձևով՝ «ԻԱ», այլ ոչ թե «Ի մին»[46]։ Իսկ «ՌՃՀԳ-ումն»-ի «ումն»-ը և «Ի-մին»-ի «մին»-ը ընդամենը բարբառայնություններ են, որոնցով Աբրահամ Երևանցու ինքնագիրը լեցուն է։

4) ***Ա. Եղիազարյան***. «Եթե առաջարկված ճշգրտումը հավանական է, ուրեմն կարելի է համարել, որ գուցե իրականում բերդը հանձնվել է հենց սեպտեմբերի 21-ին և ոչ թե 22-ին, ինչպես նշում է Ի. Նեպլյուևը»։

Այս նախադասությամբ Ա. Եղիազարյանն ընդունում է, որ իր առաջարկած կամայական «լուծումը» կարող է նաև անհավանական

---

[45] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 25, 28, 29, 36, 43։

[46] «Ի մինը» թյուրիմացաբար 21 է վերծանել նաև Աբրահամ Երևանցու ինքնագրի խմբագրված տարբերակի (նույն տեղում, էջ 91-169) հեղինակը՝ XVIII դարում ապրած մխիթարյան միաբան Մատթեոս Եվդոկիացին (էջ 110), սակայն գրքի տպագրության ժամանակ նրա սխալն ուղղել է բազմավաստակ հայագետ Սահակ վ. Ճեմճեմյանը՝ «Ի»-ն վերծանելով ինչպես հարկն է՝ 20, իսկ «մին» մասնիկի կողքին դնելով «sic» նշանը՝ ցույց տալու համար այդպիսի գործածման անսովոր և անճիշտ ձևը (էջ 35)։

դիտվել, բայց, այնուամենայնիվ, դրա հիման վրա կատարում է ևս մեկ սխալ ենթադրություն։

5) ***Ա. Եղիազարյան***. «Ի դեպ, Կոստանդնուպոլսում գտնվող ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցչի սխալվելու հավանականությունն ավելի մեծ է, քան ականատես Աբրահամ Երևանցունը»։

Իսկ այս նախադասությամբ Ա. Եղիազարյանն իր քիչ առաջ թեական համարած բռնազբոսիկ ենթադրությանը շնորհում է առավել հաստատուն ճշմարտության կարգավիճակ։ Այս առումով հարկ է ընդամենը կրկնել, որ Աբրահամ Երևանցին 1724 թ. Երևանի պաշտպանության ականատես չի եղել։

6) ***Ա. Եղիազարյան***. «Կարելի է փաստել, որ ուսումնասիրողները լիովին անտեսել են Աբրահամ Երևանցու երկում ներկայացված ժամանակագրությունը հիմնավորող տեղեկությունը»։

Սա Ա. Եղիազարյանի հոդվածի եզրափակիչ նախադասությունն է, որով Աբրահամ Երևանցու *օգոստոսի 20-ը սեպտեմբերի 21-ով* անընդունելի փոխարինումն ներկայացվում է որպես բացառիկ պատմագիտական հայտնագործություն։

Ա. Եղիազարյանի վերը բերված «հիմնավորումները» անհնար է բնորոշել այլ կերպ, քան քարոզչական հնարքներով համեմված դասական սիրողականություն, պատմական արժեքավոր սկզբնաղբյուրի աղճատում և համապատասխան գիտական գրականության անտեսում։

1800 հոգուց բաղկացած ... «բանակ»

Կարևոր է անդրադառնալ նաև Կարբիի ինքնապաշտպանությանը և դրան հաջորդած որոշ դեպքերի, որոնք, ըստ Աբրահամ Երևանցու, նախորդել են Երևանի պաշարմանը։ Պատմիչը հստակ շարադրել է իրադարձությունների հաջորդականությունը, որն ամփոփ ներկայացվել է 1991 թ. հրապարակված վերոհիշյալ հոդվածում[47]։ Այն արձանագրում է, որ, ըստ Աբրահամ Երևանցու, 1800-հոգանոց

[47] **Այվազյան Ա.,** 1991, էջ 94-95։

թուրքական մի առաջամարտիկ զորագունդ, «Արզրումցի Եալղուզ Հասանի» և «Ղոչ Ալիի» հրամանատարությամբ, 1724 թ. մարտի 6-ին իջևանում է «Արբայ-չայ» կոչված վայրում և (հավանաբար, մեկ կամ մի քանի օր անց) Եղվարդի մոտ ջարդում է Երևանի խանի ընդառաջ եկած 12000 հոգուց բաղկացած (դատելով ճակատամարտի ելքից) զինված խառնամբոխը, որը մեծ կորուստներ տալով, ցրվում է, իսկ Երևանի խանն իր հետ մնացած 800 զինվորներով վերադառնում է Երևան և ամրանում բերդում[48]: Այնուհետև, օսմանյան զորագնդի զինվորները «եկան հասան Կարբի, քրիստոնի գեղն»: Կարբեցիները, սակայն, գյուղը չեն հանձնում՝ «իւրեանց գեղն լավ շինեցին, պատերն, դարբասներն, ըսկսեցին կռվիլ օսմանցուն հետ: ...կռիվ առին, մինչ ի մեծ փաշէն եկավ Խ (40) օրէն յետ»[49]: Պարզ է, որ «մեծ փաշեն» Երևանի ուղղությամբ գործող օսմանյան բանակի գլխավոր զորահրամանատարն էր (այն է՝ սերասքեր Արիֆի-Ահմեդ փաշան): Նա կարբեցիներին 10 օր ժամանակ է տալիս՝ առանց դիմադրության զենքերը վար դնելու համար: 10 օր անց այդ պայմանը կատարվում է: Այնուհետև 3 օրում օսմանյան բանակը Եղվարդից գալիս հասնում է Երևանի մատույցներում գտնվող «Սամբթէկի Դալմա» վայրը: Անցնում է ևս 7 օր նախքան Երևանի պաշարման սկսվելը[50]: Այսպիսով, եթե նույնիսկ չհաշվենք հիշատակված անցքերի միջև հնարավոր չնշված օրերը, ստացվում է, որ Երևանի պաշարումը սկսվել է 1724 թ. մայիսի 5-ից ոչ շուտ (= մարտի 6-ին + 40 օր + 10 օր + 3 օր + 7 օր): Այնուհետև Ա. Երևանցին գրում է. «Երեւանայ խանն... հրայման ետ, քաղաքի թուրքն եկավ քրիստոնի մէջն մտավ, կռիվ արին օսմանցուն հետ՝ մինչ ի Կ (60) օրն»[51]: Սակայն մայիսի 5-ից հետո կռիվները 60 օր շարունակվելու դեպքում Երևանի գրավումը հունիսի 7-ին անհնար է:

---

[48] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 23-24: Ինչպես վերն արդեն նշել ենք, Երևանի խանը 1724 թ. Ալի-կուլին էր, այլ ոչ Միհրալին, ինչպես սխալվում է Աբրահամ Երևանցին:

[49] Նույն տեղում, էջ 24:

[50] Նույն տեղում, էջ 25:

[51] Նույն տեղում:

Նույն հոդվածում, օսմանյան, ռուսական և եվրոպական աղբյուրներում միմյանց հաստատող տեղեկությունների վերհանման ու քննական համեմատության հիման վրա ճշտվել է, որ Երևանի (և՛ բերդի, և՛ «քաղաքի») պաշարումը սկսվել է 1724 թ. հունիսի 24-ին[52]:

Ա. Եղիազարյանը մերժում է այս եզրակացությունները՝ պատճառաբանելով այսպես.

> «Ինչ վերաբերում է Ա. Այվազյանի՝ մարտի 6-ից կատարած հաշվարկին, ապա այն այնքան միանշանակ չէ, քանի որ նա այդ մեկնակետից իր հաշվարկած 60 օրում հերթականության սկզբունքով ընդգրկել է Կարբիի կռիվների 40 օրը և փաշայի՝ կարբեցիներին ներկայացրած վերջնագրին հետևած 10 օրը: Մինչդեռ հաշվարկը հարկ էր կատարել զուգահեռության սկզբունքով՝ Կարբիի կռիվները և Երևանի վրա արշավանքն ու քաղաքի ինքնապաշտպանությունը դիտարկելով որպես զուգահեռաբար ընթացող իրադարձություններ: Դրանով իսկ Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունները դառնում են հավաստի»[53]:

Բայց ինչպե՞ս կարելի է «Կարբիի կռիվները և Երևանի վրա արշավանքն ու քաղաքի ինքնապաշտպանությունը դիտարկել որպես զուգահեռաբար ընթացող իրադարձություններ», երբ Աբրահամ Երևանցին վերը նկարագրված դեպքերն աներկբայորեն դրել է *մեկը մյուսից հետո՝ իրարահաջորդաբար, այլ ոչ՝ զուգահեռաբար ու միաժամանակ*, ինչպես փորձում է ներկայացնել Ա. Եղիազարյանը: Ըստ Աբրահամ Երևանցու, օսմանյան բանակը Կարբին գրավելուց հետո է միայն Եղվարդից արշավել Երևանի վրա, ապա երեք օր անց նոր սկսել է նրա պաշարումը[54]: Փաստորեն, Ա. Եղիազարյանը, ձգտելով ամեն կերպ արդարացնել Աբրահամ Երևանցու «ամսաթվային» սխալները, միջոցների մեջ խտրություն չի դնում՝ իրարահաջորդ դեպքերը միաժամանակյա է հռչակում: Այնուհետև Ա. Եղիազարյանն իր հոդվածի 71-72-րդ էջերում հեղինակում է մի մտացածին ու խառնաշփոթ պատմություն, որն աղավաղում է և՛

---

[52] **Այվազյան Ա.,** 1991, էջ 95-96:
[53] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 71:
[54] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 23-25:

իրադարձությունների ժամանակագրական հաջորդականությունը, և՛ սկզբնաղբյուրի սահուն դիպաշարն ու բուն բովանդակությունը, որոնց հավաստիությանը կասկածելու հիմքեր գոյություն չունեն[55]:

Ասվածն ակնհայտ է դառնում հարցն առավել առարկայական՝ ռազմապատմական տեսանկյունից դիտարկելիս: Ըստ Ա. Եղիազարյանի, Եղվարդի ճակատամարտից հետո «օսմանյան բանակի մի մասը այնտեղ պարսկական բանակը ջախջախելուց հետո գնացել էր Կարբիի ուղղությամբ, իսկ մյուս մասը՝ Եղվարդում զորամասեր թողնելով՝ դեպի Երևան»[56]: Բայց Աբրահամ Երևանցին հաղորդում է, որ այդ ճակատամարտին մասնակցել է 1800 հոգուց բաղկացած ընդամենը մեկ օսմանյան զորագունդ՝ «Արզրումցի Եալդուզ Հասանի» և «Ղոչ Ալիի» հրամանատարությամբ: Ներկայացնել այդ փոքրաթիվ գունդը որպես «օսմանյան բանակ» նշանակում է ոչ այլ ինչ, քան պատմական տեղեկությունների միտումնավոր աղճատում[57]:

Ավելին, պարսկական զորքին Եղվարդի ճակատամարտում հաղթելով հանդերձ՝ այդ զորագունդն ինքն էլ, բնականորեն, կորուստներ էր կրել ու թվով պակասել: Ճակատամարտի ընթացքում

---

[55] Որպեսզի փոքր-ինչ պարզ լինի, թե պատմագիտական հստակության ու շարահյուսական մշակվածության տեսակետից ինչպիսի «ստեղծագործության» մասին է խոսքը, ահա Ա. Եղիազարյանի հոդվածի նշված էջերից ընդամենը մեկ նախադասություն. «Խնդիրն այն է, որ եթե Աբրահամ Երևանցու՝ «Պատմութիւն թագաւորի Պարսից» ձեռագրում Կարբիի բնակիչների դեմ կռվող օսմանյան հրամանատարներին 40 օր անց օգնության եկած փաշայի անունը բացակայում է, և բացի այդ, Կարբիի դեպքերի նկարագրությունից հետո նշվում է այն մասին, թե Երևանի ուղղությամբ օսմանյան զորքի արշավանքը սկսվում է Եղվարդից, որը հուշում է, որ օսմանյան բանակի մի մասը այնտեղ պարսկական բանակը ջախջախելուց հետո գնացել էր Կարբիի ուղղությամբ, իսկ մյուս մասը՝ Եղվարդում զորամասեր թողնելով՝ դեպի Երևան» (**Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 71): Շարունակությունը շարադրված է նույն ոճով ու տրամաբանությամբ:

[56] Նույն տեղում, էջ 71:

[57] Թ. Հակոբյանը, օրինակ, սկզբունքորեն չէր սխալվում՝ բնորոշելով այդ գունդը որպես Երևանի կողմերը «հետախուզության նպատակներով» ուղարկված «զորաջոկատ» կամ նույնիսկ «ջոկատ» (**Հակոբյան Թ. Խ.,** 1971, էջ 74-75):

երկու կողմերի բազմաթիվ վիրավորների մասին նշված է Աբրահամ Երևանցու երկի «խմբագիր օրինակում». «Ի դիմի հարան միմեանց երկոքին դիմամարտքն, եւ յայնմ վայրի բազում վիրաւորք յերկոցունց կողմանց անկանէին»[58]: Ուրեմն, ինչպե՞ս կարող էր 1800 հոգուց էլ զգալիորեն պակաս թվակազմ ունեցող օսմանյան այդ զորքը և՛ Եղվարդում զորամասեր թողնել, և՛ Կարբին պաշարել, և՛ Երևանի վրա գրոհել: Ըստ Ա. Եղիազարյանի, կարող էր, որովհետև իբր «բանակ» էր, ահա.

> «*Օսմանյան բանակը* Ախուրյան գետի (Արփա-չայ) ափից շարժվեց և հասավ Եղվարդ: Այստեղ նրա դեմ դուրս եկավ Երևանի Միհր-Ալի խանի 12 հազարանոց բանակը, որը պարտվեց և գրեթե լիովին ոչնչացվեց: *Օսմանյան բանակը* Եղվարդից տեղաշարժվեց և պաշարեց Կարբի գյուղը» (ընդգծումը՝ Ա.Ա.)[59]:

Պատահական չէ, որ Ա. Եղիազարյանը չի նշում ո՛չ օսմանցի զորահրամանատարներ Յալղուզ Հասանի ու Ղոչ Ալիի անունները, ո՛չ էլ նրանց գլխավորած զորագնդի թվաքանակը, որովհետև այդ դեպքում անհնար կլիներ խոսել օսմանյան «բանակի» և նրա տարբեր ուղղություններով իբր իրականացրած միաժամանակյա ռազմական գործողությունների մասին: Մինչդեռ Եղվարդի ճակատամարտից հետո Յալղուզ Հասանն ու Ղոչ Ալին չէին կարող շարքում մնացած առավելագույնը 1200-1500 իրենց զինվորներին բաժանել երեք մասի և մոտավորապես 400-500 հոգով արշավել Երևանի վրա, 400-500 հոգով պաշարել Կարբին և 400-500 հոգով ճամբարել Եղվարդի մերձակայքում: Այդպիսի գործողությունները ոչ միայն սոսկ աննպատակահարմար կլինեին, այլև՝ ինքնասպանական: Հետևաբար, լիովին ինքնահնար են նաև Ա. Եղիազարյանի այն դրույթները, ըստ որոնց՝ իբր 1724 թ. «մարտի սկզբներից» եղել է «Եղվարդի և Կարբիի ուղղությամբ գործող օսմանյան բանակի» մի ինչ-որ «հրամանատար», որին Ա. Եղիազարյանը կամայականորեն նույնացնում

---

[58] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 96:
[59] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 55-56:

է Կարբիի պաշարման 40-րդ օրը այնտեղ հասած «մեծ փաշայի» հետ[60]: Բայց, ինչպես վերը տեսանք, 1724 թ. գարնան ամբողջ ընթացքում Արարատյան երկրում ո՛չ օսմանյան «բանակ» է եղել, ո՛չ էլ, բնականաբար, այն գլխավորող «հրամանատար» (այսինքն՝ *սերասքեր*): Իսկ Յալղուզ Հասանի և Ղոչ Ալիի 1800-հոգանոց առաջապահ զորագունդն իրականում Եղվարդին է մոտեցել միայն 1724 թ. ապրիլի կեսերին:

Ըստ Աբրահամ Երևանցու հստակ ու տրամաբանական հաղորդումների, Եղվարդի ճակատամարտից հետո օսմանյան զորագունդը բավարարվել էր ընդամենը Կարբին պաշարելով, ընդ որում՝ 40 օրվա ընթացքում այն չէր կարողացել գրավել: Դատելով Աբրահամ Երևանցու տեղեկություններից՝ Կարբիի վրա վճռական գրոհներ չեն էլ ձեռնարկվել: Հետևաբար, Յալղուզ Հասանն ու Ղոչ Ալին իրենց ենթակայության տակ եղած ուժերը բավարար չեն համարել հարձակողական գործողություններ իրականացնելու համար: Եվ դա միանգամայն բացատրելի է. համընդհանուր ինքնապաշտպանության դիմելու դեպքում՝ 6000 բնակիչ ունեցող Կարբին ի վիճակի էր զինվորագրելու ընդհուպ 1200 ռազմիկ[61], այսինքն՝ մոտավորապես այնքան (եթե ոչ՝ ավելի շատ), որքան այդ օսմանյան զորագունդը կազմել է Եղվարդի ճակատամարտում կորուստներ կրելուց հետո: Իսկ հաջող հարձակողական գործողությունների համար, ինչպես հայտնի է, պահանջվում է քանակական լուրջ (առնվազն կրկնակի կամ նույնիսկ եռապատիկ) գերակշռություն: Իրականում օսմանյան բանակի հիմնական ուժերը, Աբրահամ Երևանցու նշած «մեծ փաշայի» (իմա՝ սերասքեր Արիֆի-Ահմեդ փաշայի) գլխավորությամբ,

---

[60] Նույն տեղում, էջ 72:

[61] **Այվազյան Ա.,** 2022, էջ 220-221: Կարբին Չուխուր-Սա'դի վիլայեթի ամենահարուստ մահալն էր (տե՛ս **Փափազյան Հ. Դ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.). – ԼՀԳ, 1977, № 1, էջ 38. **Папазян А. Д.** Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII вв., Ереван, 1972, с. 114-151:

հասել էին Եղվարդ-Կարբի բնագծին Կարբիի պաշարման 40-րդ օրը՝ ինչպես և պարզել ենք՝ 1724 թ. մայիսի 25-ին[62]:

Կան ռազմական բնույթի ևս մի քանի կարևոր հանգամանքներ, որոնց հետ Ա. Եղիազարյանի «կառուցած» պատմությունը ոչ մի կերպ չի համադրվում: Այսպես, իրենց գյուղաքաղաքի պաշարման ընթացքում կարբեցիները երկու անգամ բանագնացներ են ուղարկել Երևանի խանի մոտ՝ նրանից (ապարդյուն) զենք, զինամթերք և օժանդակ զորք խնդրելով[63]: Հարց է առաջանում. եթե օսմանյան զորքերը պաշարել էին ոչ միայն Կարբին, այլև Երևանը, այդ դեպքում ինչպե՞ս կարող էին կարբեցիները երկու անգամ հանգիստ գնալ Երևան ու հետ դառնալ: Բացատրությունը շատ պարզ է. Երևանն այդ ժամանակ պաշարված չի եղել, իսկ Յալղուզ Հասանի ու Ղոչ Ալիի զորագունդը՝ իր փոքրաթվության պատճառով, չի կարողացել Կարբին վերցնել լիակատար և անթափանցելի օղակի մեջ, ինչն էլ հնարավորություն է ընձեռել կարբեցիներին գաղտնի սողոսկելու թշնամու պահակախմբերի միջով, հասնելու Երևան և վերադառնալու: Կարբեցիները կարող էին Երևանից ռազմական օգնություն ստանալու հույսեր փայփայել միայն այն ժամանակ, երբ Երևանն ինքը դեռևս պաշարված չէր, և այդ երկու բնակավայրերի միջև կապն ամբողջությամբ կտրված չէր:

Ավելին, Երևանը պաշարելու պատրաստվող օսմանյան բանակը չէր կարող իր անմիջական թիկունքում թողնել զինված դիմադրություն ցույց տվող մի ամբողջ ամրացված գյուղաքաղաք՝ հայկական զորաջոկատով հանդերձ: Ռազմական տեսակետից դա կլիներ անգրագետ որոշում, որը կվտանգեր Երևանի մերձավայրերում գտնվող օսմանյան զորքի մատակարարման կարևոր հաղորդուղիները[64]:

---

[62] **Այվազյան Ա.,** 1991, էջ 100:

[63] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 24: Իսկ այն մասին, թե ինչո՞ւ խանը երկու անգամ էլ նրանց օգնություն չի տրամադրել, տե՛ս **Այվազյան Ա.,** 2006, էջ 62-75:

[64] Թ. Հակոբյանը միանգամայն ճիշտ էր, երբ նկատում էր, որ հետագայում Կարբիին մոտեցած օսմանյան բանակի գլխավոր հրամանատարը՝ «թուր-

Վերոշարադրյալը գալիս է վերահաստատելու Աբրահամ Երևանցու հստակ հաղորդումն առ այն, որ Կարբիի 40-օրյա պաշարման ընթացքում օսմանյան բանակը Երևան չէր հասել: Իսկ Եղվարդի ճակատամարտի մոտավոր օրը որոշվել է դեռևս 2006 թ. հոդվածում. «Այն պետք է տեղի ունեցած լինի ոչ թե 1724 թ. մարտի 6-ին, այլ ապրիլի 25-ից՝ Կարբիի պաշարման սկսվելու պահից, ընդամենը մի քանի օր ավելի շուտ: Սա հետևում է և՛ Երևանի պաշարումը միայն հունիսի վերջին սկսելու հանգամանքից, և՛ հարձակման թափը չկորցնելու օսմանցիների ռազմական տրամաբանությունից, որով պարտադիր էր համարվելու անմիջապես պաշարել դիմադրության անսպասելի ցանկություն դրսևորած մոտակայքի հայաբնակ խոշոր գյուղաքաղաքը՝ Կարբին»[65]: Եղվարդի ճակատամարտի օրը կարելի է զետեղել ապրիլի 20-ից մինչև 24-ն ընկած ժամանակահատվածում:

Նույն հոդվածում այս տեսակետը հիմնավորվել է նաև լրացուցիչ փաստարկներով.

> «Այն, որ այս (Եղվարդի) ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1724 թ. մարտի 6-ից շատ ավելի ուշ, հուշում է նաև մարտի 13-ին Ս. Էջմիածնից Ղարաբաղի հայոց Սղնախների հրամանատարությանը (Ավան, Թարխան և Միրզա յուզբաշիներին) կաթողիկոսի «աթոռակալ Յովասափ վարդապետի» գրած նամակը, որում այդ դեպքերի մասին որևէ տեղեկություն չկա[66]: Եթե Եղվարդի ճակատամարտում Երևանի խանի զորքի խայտառակ պարտությունը, փախուստն ու Երևանի բերդում փակվելն իսկապես մարտի 6-ին եղած լինեին, ապա Ս. Էջմիածնի անմիջական շրջակայքի ռազմաքաղաքական վիճակը կտրուկ փոփոխած այդ իրադարձությունը նամակում որևէ կերպ կար-

---

քական փաշան երկյուղ էր կրում կարբեցիների հետագա ընդվզումներից և թուրքական բանակին թիկունքից հարվածելուց» (**Հակոբյան Թ.,** 1971, էջ 77):

[65] **Այվազյան Ա.,** 2006, էջ 62:

[66] *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века.* Сборник документов, т. II, часть II, под ред. Аш. Иоаннисяна. Ереван: изд-во АН Арм. ССР, док. 228, с. 85-86.

տացոլվեր և այդ նամակն էլ այլևս հազիվ թե առաքվեր: Այնինչ նամակում ասվում է, թե «քանի որ [=քանի դեռ] թշնամեաց ձեռն չեմք մատնվել, գերի և աւար չեն հարկաներ» ու «որքան որ թշնամեաց ձեռն տեղս չէ հասել»՝ ռուսական զորքերը պետք է շուտ մտնեն Արարատյան երկիր՝ «շուտով գայցեն»[67]: Այսպիսի տողերը չէին գրվի, եթե օսմանյան զորքն արդեն Եղվարդում լիներ՝ Ս. Էջմիածնից մի քանի ժամվա հեռավորության վրա»[68]:

Տեղին է հիշեցնել, որ 1724 թ. ապրիլին ռուսական զորքերը գտնվում էին Կասպից ծովի ափամերձ հատվածում, այսինքն՝ Արարատյան երկիր հասնելու համար նրանցից պահանջվելու էր, լավատեսական հաշվարկով, 15-20 օրից ոչ պակաս ժամանակ (առկա պատմական իրավիճակում այդպիսի ռազմարշավի իրական արագությունն է՛լ ավելի երկար էր լինելու): Ս. Էջմիածնում, անտարակույս, հասկանում էին այդ ամենը, ուստի, կրկնենք, Եղվարդում օսմանյան «բանակի» տարած հաղթանակից հետո, երբ յուրաքանչյուր պահ Մայր Աթոռի դռան առջև կարող էր օսմանյան զորք հայտնվել, ռուսներին նման նամակով դիմելն արդեն անիմաստ էր լինելու:

2006 թ. հրապարակված և Ա. Եղիազարյանի անճանաչ մնացած այդ ուսումնասիրությանում բացահայտվել են նաև 1724 թ. Երևանի պաշտպանությանը վերաբերող մի շարք այլ կարևոր փաստեր ու հանգամանքներ, ներառյալ կարբեցիների, երևանցիների և առհասարակ Արարատյան երկրի հայերի նկատմամբ Երևանի Ալիկուլի խանի վարած երկդիմի ու նենգ քաղաքականության մասին[69]:

Անհարկի է Ա. Եղիազարյանի ևս մեկ պնդումը՝ իբր «Ա. Այվազյանը ժամանակագրական առումով լիովին անտեսում է Աբրահամ Երևանցու տվյալները»[70]: Ժամանակակից հայոց լեզվում «անտեսել» բայը նշանակում է «ուշադրության չառնել, նկատի չառնել,

---

[67]նույն տեղում, էջ 86:

[68] **Այվազյան Ա.,** 2006, էջ 63:

[69] Նույն տեղում, էջ 62-76:

[70] **Եղիազարյան Ա.** Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանությունը, էջ 63-64:

հաշվի չառնել»[71]: Վերը շարադրված ամբողջ նյութն ավելի քան բավարար է համոզվելու համար, որ այդ տվյալները ոչ թե անտեսվել են (այն էլ՝ իբր «լիովին»), այլ ճիշտ հակառակը՝ ենթարկվել են մանրազնին քննական վերլուծության, իսկ որոշ դեպքերում՝ հիմնավոր պատճառներով հերքվել: Հերքելն ու անտեսելը տարբեր բաներ են: Ըստ այսմ, Ա. Եղիազարյանի պնդումը հիմնազուրկ է:

Զորագյուղցի մարտիկների առեղծվածային անհայտացումը

Հոդվածում կան նաև այլ կոպիտ սխալներ, որոնցից մի քանիսին արժե անդրադառնալ: Ա. Եղիազարյանը գրում է.

> «Զորագյուղում ապաստանած փախստականներից հավաքվել էր երեք հազար զինվոր: Այս զինվորները, ըստ Մ. Կարապետյանի, ձորագյուղցիներ էին[72], սակայն հազիվ թե նման կարծիքի կարելի է հանգել Աբրահամ Երևանցու «Զորայգեղայ հզօրքն (իմա՝ զորք – Ա. Ե.), որ է ԳՌ [3.000] պատվայկան գեղից մարդիք» տեղեկությունից[73]: Վերջինս իրականում վկայում է այն մասին, որ զինվորները հավաքագրվել էին Երևանի շրջակա գյուղերից քաղաքում ապաստանածներից («պատվայկան գեղից մարդիք»)»[74]:

Բայց եթե Զորագյուղի 3000 աշխարհազորայինները հավաքագրվել էին «շրջակա գյուղերից քաղաքում ապաստանածներից» (Ա. Եղիազարյանի մեկ այլ ձևակերպմամբ էլ՝ զորահավաք էր կատարվել «Երևանում ապաստանած՝ շրջակա գյուղերի ժողովրդի շրջանում»)[75], ապա այդ դեպքում ո՞ւր էին անհայտացել իրենք՝ ձորագյուղցիները (որոնց թիվն, ի դեպ, մեր հաշվարկներով, հասնում էր շուրջ 15 հազարի)[76]: Այս տարրական ստուգողական հարցն ինքն

---

[71] «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան». Հ. Ա: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 140:

[72] **Կարապետյան Մ. Մ.**, 1987, էջ 95:

[73] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 28:

[74] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 56-57 (ծնթ. 4):

[75] Նույն տեղում, էջ 56:

[76] **Այվազյան Ա.,** 2022, էջ 198-212:

իրեն չտալով՝ Ա. Եղիազարյանը չի նկատել, որ իր հապճեպ եզրակացության տրամաբանությամբ, ձորագյուղցիները Երևանի պաշտպանությանը չեն մասնակցել, ինչը կատարյալ անհեթեթություն է։ Այնինչ Աբրահամ Երևանցու «պատվայկան գեղից մարդիք» արտահայտության «գեղից» բառը վերաբերում է հենց ձորաԳԵՂցիներին. չէ՞ որ նրա ինքնագրում Ձորագյուղը միշտ ՁորաԳԵՂ ձևով է հիշվում[77]։ XVII-XIX դդ. Երևանի այդ արվարձանը Ձորագեղ էին անվանում նաև Ձաքարիա Ագուլեցին, Ձաքարիա Քանաքեռցին («...ի Խնկելոյ Ձոր գեղ, որ այժմ ասի Ձորագեղ» և «ի Խնկելոյձոր, որ այժմ ասի Ձորագեղ»), Խաչատուր Աբովյանը և ուրիշներ[78]։ Ձորագյուղը սկզբնապես առանձին գյուղ է եղել՝ հետագայում միայն ներառվելով Երևանի մեջ և ընկալվելով որպես նրա արվարձան կամ թաղամաս։ Այն տակավին գյուղ էր անվանում կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին (1763-1780)՝ նշելով նաև նրա հին անունը՝ «Ի գեօղս յայս Ձորագեղ, որ կոչի Խնկաձոր»[79]։ Ահա այսպես է Ձորագեղի «պատվայկան գեղից մարդիք» արտահայտությունն առաջացել նաև Աբրահամ Երևանցու երկում։ Մեր պատմիչն իսկությամբ թվարկել է Երևանի տարբեր թաղամասերի բնակիչներից կազմված աշխարհազորային կազմավորումները՝ «Հին Երեւանայ թաղի հզօրքն»՝ 4000 մարտիկ, «Ձորայ-գեղայ հզօրքն»՝ 3000 մարտիկ, «Ջուհայրենց թաղի հզօրքն»՝ 955 մարտիկ, «Կունդի թաղի հզօրքն» (թվաքանակը չի նշել, ենթադրաբար՝ 300-500 մարտիկ), Կոնդի հայ բոշաների «հզորքը»՝ 234 մարտիկ[80]։

---

[77] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 26, 28, 29, 31։

[78] **Ձաքարիա Ագուլեցի.** Օրագրութիւն։ Պատ. խմբ.՝ Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան։ Երևան, 1938, էջ 143։ **Ձաքարեայ Սարկաւագ**. Պատմագրութիւն։ Հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 33, 51. **Աբովյան Խաչատուր**. Վերք Հայաստանի. – Երկերի լիակատար ժողովածու ութ հատորով։ Հ. III, Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1948, էջ 190-191։

[79] **Սիմէօն Երեւանցի**. Ձամբռ։ Վաղարշապատ, 1873, էջ 204։ Ձորագեղի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Հակոբյան Թ. Խ.,** 1971, էջ 337-340. հմմտ. **Շահազիզ Երվանդ**. Հին Երևանը (1931 թ. անդրանիկ հրատարակության լրամշակված վերահրատարակություն)։ Լրամշ. և ծնթ.՝ Ա. Սարգսյան և Լ. Ամիրջանյան։ Երևան. «Մուղնի», 2003, էջ 179։

[80] Նույն տեղում, էջ 28։ Կոնդի ջոկատին վստահված էր ինքնուրույնաբար պաշտպանել առանձին կարևոր ուղղություն՝ Դաբախանի ճանապարհը,

Հարկ է ավելացնել, որ, ըստ Աբրահամ Երևանցու, Երևանում կենտրոնացած հայոց աշխարհազորը կազմվել է ինչպես Երևան քաղաքի, այնպես էլ շրջակա ութ գյուղերի՝ Փարաքարի, Գոգումբեթի, Կավակերտի (այժմ՝ Արգավանդ), Առինջի, Ավանի, Գավանի, Զագի, Նորագեղի ռազմունակ տղամարդկանցից[81]: Մեր վերջին մենագրության մեջ մանրամասն վերլուծությամբ ճշտվել է, որ «օգոստոսի 15-ի դրությամբ Զորագյուղում կենտրոնացած, ընդհանուր առմամբ, 9500 հոգուց բաղկացած հայ միասնական աշխարհազորում գյուղացի մարտիկները կազմել են մոտավորապես 10 տոկոսը՝ շուրջ 1000 հոգի»[82], որոնք վերը թվարկված երևանյան թաղամասերի աշխարհազորայինների թվի մեջ, իհարկե, չէին մտնում: Իսկ այդ 8 հայկական գյուղերի բնակիչների թիվը, համապատասխանաբար, կազմել է մոտավորապես 10000 շունչ[83], որոնցից կարելի էր հավաքագրել 1000 զինվոր («10 բնակչից մեկ զինվոր» հարաբերակցությամբ) կամ, ամենաշատը, ինչպես և, ըստ ամենայնի, եղել է[84], մոտ 2000 զինվոր («5 բնակչից մեկ զինվոր» առավելագույն հնարավոր հարաբերակցությամբ), բայց ոչ երբեք՝ 3000 զինվոր[85]:

ուստի այն 300-500-հոգանոց թվակազմից ավելի փոքրաթիվ լինել չէր կարող (տե՛ս **Այվազյան Ա.**, 2022, էջ 201 (ծնթ. 477)):

81 Նույն տեղում, էջ 28: Այս ցուցակում Քանաքեռի և Նորքի (Չոլմաքչի) բացակայությունը, ամենայն հավանականությամբ, բացատրվում է նրանով, որ Երևանի պաշարման երրորդ օրը՝ 1724 թ. հունիսի 26-ին, այդ գյուղերն օսմանյան բանակի անսպասելի գրոհով գրավվել են՝ որոշ այլ արվարձանների հետ միասին (**Այվազյան Ա.,** 1991, էջ 95. հմմտ. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի…», հ. Ա, էջ 143):

82 **Այվազյան Ա.,** 2022, էջ 201 (առավել մանրամասն՝ էջ 198-206):

83 Նույն տեղում, էջ 205-206:

84 Երևանի պաշարման ամենասկզբում երևանցիներից հավաքագրվել է շուրջ 9500, իսկ նշված ութ գյուղերի բնակիչներից՝ 2000 զինվոր, ընդհանուր առմամբ՝ 11500 զինվոր, որոնցից երկու հազարը զոհվել է 1724 թ. օգոստոսի 14-ի ճակատամարտում, ենթադրաբար ու կլորացված թվերով՝ 1000 քաղաքացի և 1000 գյուղացի (նույն տեղում):

85 «10 բնակչից 1 զինվոր» և «5 բնակչից 1 զինվոր» հարաբերակցությամբ զորահավաքային սկզբունքների մասին տե՛ս նույն տեղում՝ (առաջին սկզբունքի մասին) էջ 35, 38, 45, 85, 127, 231, 233, 282, 298, 405, 432, 435, 510, 511, 514, 517, 519, 521, 526, 534, (երկրորդ սկզբունքի մասին) 212, 217, 231, 298:

Գործածվել է հի՞ն, թե՞ նոր տոմարը

Ըստ Ա. Եղիազարյանի, օսմանյան մի սկզբնաղբյուրում՝ «Ռեվանի (Երևանի – Ա. Ե.) գրավման մասին գրքում», որ գրվել է դեպքերի ժամանակակցի կողմից, ներկայացված է Երևանի բերդի պաշարման այլ թվագրում՝ 1724 թ. հուլիսի 6-ից հոկտեմբերի 7-ը»[86]:

1970 թ. Ստամբուլում հրապարակված այդ աղբյուրը հասանելի չէ, բայց կարելի է վստահորեն եզրակացնել, որ թուրք հրատարակիչները Երևանի պաշարման առաջին ու վերջին օրվա ամսաթվերը Հիջրայից վերծանել են ոչ թե հին, այլ նոր տոմարի։ 1700 թվականից ի վեր հուլյան և գրիգորյան օրացույցների տարբերությունը՝ Գրիգորիս Գ պապի 1582 թ. բարեփոխումից հետո, արդեն ավելացել էր մեկ օրով և կազմում էր 11 օր[87]: Հետևաբար, հին տոմարով Երևանի բերդի պաշարման նշված ամսաթվերը՝ 1724 թ. հուլիսի 6-ից մինչև հոկտեմբերի 7-ը, այսպիսին են՝ 1724 թ. հունիսի 25-ից մինչև սեպտեմբերի 26-ը։ Այսինքն՝ այդ տվյալները գրեթե ճշգրտորեն համընկնում են Չելեբի-զադեի տրամադրած առավել վստահելի տեղեկությունների հիման վրա *հին տոմարով* կատարված մեր հաշվարկներին, ըստ որոնց՝ Երևանի պաշարումը սկսվել է հունիսի 24-ին և ավարտվել սեպտեմբերի 23-ին (պաշարման սկիզբը տարբերվում է ընդամենը մեկ, իսկ ավարտը՝ երեք օրով)[88]:

Այնինչ Ա. Եղիազարյանն ընդհանրապես չի անդրադառնում պարտադիր այն հարցին, թե իր հոդվածում հղված պատմիչներն ու պատմաբանները ո՞ր տոմարով են նշել Երևանի պաշարմանը վերաբերող ամսաթվերը՝ հի՞ն, թե՞ նոր։ Ոչ էլ նշում է, թե իր առաջարկած (սխալ) ամսաթվերն այդ երկու տոմարներից ո՞ր մեկով են։ Այս բացթողումն ինքնին շատ բան է ասում հեղինակի մասնագիտական պատրաստվածության մասին։

---

[86] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 59։

[87] **Աբրահամյան Ա. Գ.,** *Հայոց գիր և գրչություն։* Երևան. ԵՊՀ հրատ., 1973, էջ 138. հմմտ. **Աղայան Է. Բ.** *Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության։* Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, էջ 214։

[88] **Այվազյան Ա.**, 1991, էջ 93-100։

Տոմարի կարևորությունն ակնբախ է բոլոր այն պատմագիտական հետազոտությունների համար, որոնք ձգտում են, բազմալեզու աղբյուրների օգտագործմամբ, ճշտել 1582 թ. մինչև 1920-ական թթ. հայոց պատմության այս կամ այն դրվագի ամսաթիվը: Չէ՞ որ եվրոպական պետություններում գրիգորյան օրացույցին անցել էին հիմնականում XVI-XVIII դարերում, Ռուսաստանում՝ 1918 թ., Հայաստանում՝ 1920 թ., իսկ Թուրքիայում՝ միայն 1926 թ.: Արդարև, անգամ 1720-ական թթ. գործող Եղիա Մուշեղյանն էր իրավացիորեն հարկ համարում հատուկ նշել նոր տոմարի գործածումը՝ հուլյան օրացույցը պահպանած հայկական կամ ռուսական շրջապատի հետ գրագրություն վարելիս[89]: Ժամանակին այդ հարցին քանիցս անդրադառնալու առիթ եղել է, ներառյալ հետևյալ հատուկ նշումով.

> «Եթե նկատենք, որ եվրոպացի հեղինակները գործածել են նոր՝ գրիգորյան տոմարը, որի տարբերությունը հուլյան տոմարից 1720-ականներին կազմում էր 11 օր, ապա պարզ կդառնա, որ Չելեբի-զադեի, Ի. Նեպլյունևի (ռուսները պահպանել էին հին տոմարը) և Ջ. Հանվեյի հաղորդումները Երևանի բերդի գրավման ժամանակի մասին ճշգրիտ կերպով համընկնում են 1724 թ. սեպտեմբերի 22-23-ի հետ»[90]:

Եզրույթների թյուրըմբռնում և շփոթ («Մեծ արվարձանը»... «փոքրիկ արվարձանն» է)

Միջնադարյան և ուշմիջնադարյան քաղաքները բաղկացած էին երկու մասից՝ բերդից և նրա պարիսպներից դուրս գտնվող բնա-

---

[89] «Եղիա Կարնեցու դիվանը»: Առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի: Երևան. «Միտք» հրատ., 1968, էջ 116, 137, 187, 198, 200, 201, 213, 257. հմմտ. **Այվազյան Արմեն**. «Դավիթ-բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները». – ՊԲՀ, 1990, № 3, էջ 81 (ծնթ. 22):

[90] **Այվազյան Ա.,** 1991, էջ 96: 1722 թ. հուլյան և գրիգորյան օրացույցների տարբերությունը՝ Գրիգորիս Գ պապի 1582 թ. բարեփոխումից հետո, արդեն ավելացել էր մեկ օրով և կազմում էր 11 օր (**Աբրահամյան Ա. Գ.** Հայոց գիր և գրչություն: Երևան, 1973, էջ 138. հմմտ. **Աղայան Է. Բ.** Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության: Երևան, 1986, էջ 214):

կելի տարածքից, որը, սովորաբար, անվանվում էր «քաղաք» կամ «արվարձան» («արվարձաններ») և բնակչության թվով բազմապատիկ գերազանցում բերդում ապրողներին։ Սկզբնաղբյուրներում «քաղաք» բառը գործածվում էր բազմիմաստորեն՝ նշանակելով, կախված տվյալ պատմական հաղորդումից, ամբողջ քաղաքը (ներառյալ բերդը), բերդն առանձին կամ բերդն ու նրան կից որոշ «արվարձանները» միասին։ Միաժամանակ այդ արվարձանները հաճախ նշվում էին հատուկ եզրույթներով, ինչպիսիք են, օրինակ՝ օսմաներեն «վարոշը» (բառը հունգարերենից է ծագում), ֆրանսերեն «fauxbourg»-ը, գերմաներեն «Vor-Stadt»-ը, անգլերեն «suburb»-ը, ռուսերեն «посад(а)»-ն, «предградье»-ն, «предместье»-ն և «слобода» («слободы»)-ն։ «Բերդ» բառը ևս երբեմն, բացի բուն «բերդ» իր իմաստից, կարող էր վերաբերել բերդին ու նրան կից արվարձաններից ոմանց միասին վերցված։ Եզրաբանական նման իրավիճակում հնարավոր թյուրըմբռնումներից ու շփոթություններից խուսափելու անհրաժեշտության մասին պատմաբանները ժամանակին մանրամասն խոսել ու նախազգուշացրել են, այդ թվում՝ հե՛նց Երևանի XVII-XVIII դարերի պատմության կապակցությամբ[91]։ Ընդ որում, «քաղաք»-«բերդ»-«արվարձան» եզրույթները տվյալ համատեքստում ճիշտ վերծանելու համար աղբյուրները, որպես կանոն, բավարար չափով հնարավորություններ տալիս են։ Պարզապես այդ եզրույթների յուրաքանչյուր կիրառումը հարկ է զննել ամենայն ուշադրությամբ և զուգահեռ պատմական տեղեկությունների համեմատությամբ։ Ցավոք, Ա. Եղիազարյանն այս աղբյուրագիտական հարցերի վերաբերյալ առկա մեթոդաբանությունն ու եզրաբանությունը չի կիրառել, ինչը հանգեցրել է լուրջ սխալների ու շփոթությունների։ Այսպես, Ա. Եղիազարյանը գրում է, թե «այն իրողությունը, որ վարոշը գտնվում էր [Երևանի] բերդի պարսպի հարևանությամբ, ևս հաստատում է, որ այն քաղաքի հետ առնչություն չուներ և չպետք է շփո-

[91] **Կարապետյան Մ. Մ.** Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ. *ՊԲՀ*, 1986, 2, էջ 95-100 (ներառյալ հատկապես ծնթ. 2-4). հմմտ. **Այվազյան Ա.,** 2022, էջ 208-212, 277-278, 418։

թել քաղաքի հետ, ինչպես արել է Ա. Այվազյանը»[92]: Ուշագրավ է, որ Ա. Եղիազարյանն այդտեղ մեջբերում չի տրամադրում, որպեսզի պարզ դառնա թե հատկապես ինչն է ինքն այդպես ընկալում: Պետք է երեք էջ հետ գնալ, որպեսզի փոքր-ինչ առարկայական պատկերացում կազմվի, թե ինչ նկատի ունի Ա. Եղիազարյանը: Ահա. «Ա. Այվազյանը կարծում է, որ Չելեբի-զադեի տեղեկությունը վարոշը գրավելու մասին վերաբերում է ոչ թե ամբողջ քաղաքի, այլ նրա որոշ թաղամասերի գրավմանը»[93]:

Նախ, Երևանի բերդից դուրս գտնվող բոլոր թաղամասերն էլ «արվարձան» («վարոշ») էին և բոլորն էլ Երևանի մաս էին: Այդ արվարձաններն օսմանյան աղբյուրներում նշվում են թե՛ «քաղաք», թե՛ «վարոշ» (արվարձան) եզրույթներով: Այսպես, 1647 թ. Արարատյան երկիր այցելած Էվլիյա Չելեբին կիսում է Երևանը երկու մասի՝ «քաղաքի», որտեղ նա հաշվում է 2060 հողածածկ տուն, և «Հին քաղաքի» (*Էսքի շեհիր*), որը նա կոչում է նաև «մեծ արվարձան» («մեծ *վարոշ*») ու զարմանքով շեշտում, թե սա ևս «մի իսկական քաղաք է»[94]՝ փաստորեն, ծանուցելով, որ «Հին քաղաքն» իր բնակչության թվով չէր զիջում «քաղաքին»: Իսկ «քաղաքի» տակ, նրա նկարագրությունից դատելով, Էվլիյա Չելեբին հստակ հատկանշում էր ինչպես բերդը (քանզի նա «քաղաքում» է նշում Երևանի խանի դղյակը, որ գտնվում էր բերդում)[95], այնպես էլ նրան կից որոշ արվարձանները, ներառյալ, ըստ ամենայնի՝ Ձորագյուղն ու Կոնդը[96]:

---

[92] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 66:

[93] Նույն տեղում, էջ 63:

[94]Ըստ Էվլիյա Չելեբիի, այդ «Հին քաղաքը»՝ *Էսքի շեհիրը*, գտնվել է Երևանի բերդի «Ցայլայի դռնից դուրս» (**Эвлия Челеби.** *Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века).* Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Сост. и отв. ред. А. Д. Желтяков. Москва: «Наука», 1983, с. 155. հմմտ. **Էվլիյա Չելեբի.** *Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հ. 4: Թուրքական աղբյուրներ*, Հ. Գ:, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, էջ 85):

[95] Նույն տեղում: Ֆրանսիացի հռչակավոր ճանապարհորդ Ժան Շարդենը (1643-1713) հատուկ նշում էր, որ Երևանի խանի՝ «կուսակալի դղյակը գտնվում է բերդում» (տե՛ս [**Шарден Жан**]. Путешествие Шардена по Закавказью

1724 թ. հունիսի 26-ին օսմանյան զորքի կողմից Երևանի «վարոշը» գրավելու մասին Չելեբի-զադեի հաղորդումն իրոք վերաբերում է բերդից դուրս գտնվող *որոշ* (ոչ բոլոր) արվարձանների կամ թաղամասերի գրավմանը: Այս առումով 1991 թ. հրապարակված հոդվածում արձանագրվել է.

«Աբրահամ Երևանցին նկարագրում է բացառապես Զորագեղի և Կոնդի «ճակատում» ընթացող մարտերը, քանիցս նշելով, որ հենց այդ թաղամասերում (հատկապես Զորագեղում) էր կենտրոնացել Երևանի մյուս՝ Հին Երևանի և Ջուհարենց թաղերի, ինչպես նաև շրջակա 8 գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը»[97]:

Այսինքն՝ Աբրահամ Երևանցու նկարագրած կռիվների ընթացքում գրավված էին Երևանի թաղամաս «Հին Երևանը» (Էվլիյա Չելեբիի «Հին քաղաքը»՝ *Էսքի շեհիրը*), ինչպես նաև «Ջուհարենց թաղը», որոնց բնակչությունը 1724 թ. բաղկացած էր, համապատասխանաբար, մոտ 20000 և 5000 հայերից[98]: Հետևաբար, Ա. Եղիազարյանի քննադատությունը՝ «վարոշը» «քաղաքի» կամ նրա որոշ թաղամասերի հետ իբր շփոթելու վերաբերյալ, իր անտեղյակության և սխալների վկայություն է:

Կարևոր է հստակեցնել, որ և՛ Էվլիյա Չելեբու նշած «Հին քաղաքը» (*Էսքի շեհիր*, որը նա կոչում է նաև «մեծ *վարոշ*»), և՛ Աբրահամ Երևանցու «Հին Երևանը» ուշմիջնադարյան Երևանի «Շահար» (=քաղաք) հայտնի թաղամասի հոմանիշային անվանումներն են:

в 1672-1673 гг., Тифлис: Скоропечатня М. Мартиросянца, 1902, с. 242. **Հակոբյան Թ. Խ.,** 1971, էջ 334. հմմտ. [**Chardin, John**]. *The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia*. Dublin, 1815, p. 385):

[96] 1640-ական թվականներին Երևանում Չելեբիի նշած «2060 հողածածկ տներում», այսինքն՝ Զորագյուղ, Կոնդ և Ջուհարենց թաղերում ապրել է 20-25 հազար մարդ: Մոտավորապես նույնքան էլ հայություն բնակվել է «Հին Երևանում»: Հետևաբար, Երևանի բնակչությունը 1640-ական թվականներին պետք է հաշվել 40-50 հազար մարդ, բացարձակ մեծամասնությամբ՝ հայեր (մանրամասն՝ **Այվազյան Ա.,** 2022, էջ 209-211):

[97] **Այվազյան Ա.,** 1991, էջ 96-97. հմմտ. **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 26, 28-31:

[98] Մանրամասն տե՛ս **Այվազյան Ա.,** 2022:

Սա Երևանի ամենամեծ ու ամենահին թաղամասն էր, որը բնակեցված էր բացառապես կամ գրեթե բացառապես հայերով[99]: Այն զբաղեցրել է Երևանի հյուսիս-արևելյան մասը՝ «այժմյան Մոսկվա կինոթատրոնի և նրան հարող տարածքը»՝ սկսվելով «Երևանի պետական համալսարանի շենքից մի փոքր ներքև, հասել մինչև Երևանի բերդի պարիսպները՝ ընդգրկելով Աբովյան, Նալբանդյան և Հանրապետություն փողոցների միջև ընկած տարածքները»[100]: Այսպիսով, աղբյուրներում այս թաղամասին տրվել են հետևյալ անունները՝ «Հին քաղաք» (*Էսքի շեհիր*) = «Շահար» (այն է՝ «քաղաք») = «Հին Երևան» = «մեծ *վարոշ*» (այն է՝ «մեծ արվարձան»): Պարզ է նաև, որ Էվլիյա Չելեբին այդ թաղամասը «մեծ *վարոշ*» է կոչել, որովհետև մյուս արվարձանների (թաղամասերի) համեմատ այն ամենամարդաշատն էր:

Էվլիյա Չելեբիի և Չելեբի-զադեի վերոնշյալ տեղեկություններում Երևանի տարբեր մասերին վերաբերող եզրույթները ճիշտ չհասկանալով՝ Ա. Եղիազարյանը կատարել է մի շարք հակասական հետևություններ՝ դրանք ցրելով իր հոդվածի տարբեր էջերում: Այսպես, ըստ նրա՝ 1724 թ. օսմանյան բանակը Զորագյուղ և Կոնդ թաղամասերը գրավելուց հետո է միայն հարձակվել ու գրավել Երևանի այն վարոշը, որն Էվլիյա Չելեբին անվանում էր «մեծ վարոշ» (=«մեծ արվարձան») կամ «Հին քաղաք» (*Էսքի շեհիրը*)[101]: Ա. Եղիազարյանը չի նկատել, որ Էվլիյա Չելեբիի նշած «մեծ վարոշը» կամ «Հին քաղաքը» (*Էսքի շեհիրը*) Աբրահամ Երևանցու «Հին Երևան» թաղամասն է, որի բնակչությունն ամբողջությամբ կենտրոնացել էր Զորագյուղ և Կոնդ թաղամասերում ու տվել երևանյան հայկական աշխարհազորի տեսակարար առումով (մյուս թաղամասերի համեմատ) ամենամեծ զորաբաժինը՝ 4000 մարտիկ[102]: Իսկ դա նշանակում է, որ «Հին Երևան» թաղամասը գրավվել էր ավելի վաղ, քան Զորագյուղն ու

---

[99] **Հակոբյան Թ. Խ.,** 1971, էջ 338: *Շահարը* գործածվում էր նաև *Շհար* ձևով (տե՛ս **Աբովյան Խ.** Վերք Հայաստանի, էջ 191):
[100] **Շահազիզ Ե.** Հին Երևանը, էջ 265 (ծնթ. 55):
[101] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 66:
[102] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 28:

Կոնդը, այլ ոչ հակառակը, ինչպես կարծում է Ա. Եղիազարյանը։ Այլապես հին երևանցիները կմնային իրենց թաղամասում։

Ավելին, Ա. Եղիազարյանը չի նկատել նաև, որ այդ «մեծ վարոշն» իր եզրակացություններում «հրաշքով» դարձել է «Երևանի բերդի փոքրիկ արվարձան՝ վարոշ»[103]։

Այսքանով Ա. Եղիազարյանի արտառոց մտահանգումները չեն ավարտվում։ Նա գրում է, թե խնդրո առարկա «վարոշը»՝ «դատելով այն իրողությունից, որ Երևանի քաղաքային հատվածի ինքնապաշտպանության ժամանակ պարսիկների կողմից լքված հայությունը խմբվել էր Զորագյուղի և Կոնդի հատվածում, բնակեցված էր մուսուլմաններով»[104]։ Այդպես չէ, իհարկե։ Ինչպես վերը ցույց է տրվել, այդ վարոշն իրականում «Հին Երևան» կամ «Հին քաղաք» թաղամասն էր, որն ամբողջությամբ բնակեցված էր հայերով։ Այս առումով պետք է հիշեցնել նաև, որ, ինչպես ընդգծում են XVII դարի երկրորդ կեսի – XVIII դարի սկզբի սկզբնաղբյուրները (Տավերնիեն, Յան Սթրեյսը, Իսրայել Օրին, Գասպար Շիլինգերը), Երևանի բոլոր արվարձանները (ներառյալ «Հին քաղաքը») բնակեցված էին գրեթե բացառապես հայերով[105]։ Օրինակ, Ժան Բատիստ Տավերնիեն (1605-1689)՝ ամփոփելով իր երեք այցելությունները Երևան 1632, 1655 և 1668 թվականներին և նկատի ունենալով քաղաքի սակավամարդ բերդից դուրս ընկած մեծագույն մասը, գրել է. «Երևանը բնակեցված է բացառապես հայերով» [«Comme Erivan n'est habité que par des Arméniens»][106]։ 1670-ական թթ. սկզբներին Երևան այցելած հոլանդացի ճանապարհորդ Յան Սթրեյսը (1630-1694) իր հերթին արձանա-

---

[103] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 74։

[104] Նույն տեղում, էջ 66։

[105] **Կարապետյան Մ. Մ.,** 1986, էջ 100-101, 104-106. հմմտ. **Այվազյան Ա.,** 2022, էջ 197-220։

[106]**Կարապետյան Մ. Մ.,** 1986, էջ 101 (հղված է Տավերնիեի գրքի մեզ անհասանելի 1679 թ. հրատ., էջ 623)։ Այն, որ Տավերնիեն խոսում է Երևանի բերդից դուրս գտնվող հատվածի մասին, պարզ երևում է նրա գրքի այլ հրատարակություններում տրված մեկ ուրիշ նկարագրությունից (տե՛ս **Tavernier, Jean-Baptiste.** *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier...* (Paris, 1676), էջ 46. **Tavernier.** *The Six Voyages of John Baptista Tavernier,* I, p. 14)։

գրում էր, որ «Երևանի բնակչության մեծամասնությունը կազմում են չունևոր հայերը»[107]: 1699-1701 թթ. Երևանի (բերդից դուրս գտնվող) արվարձաններում ապրում էր, ըստ Իսրայել Օրու արժանահավատ հաղորդման, ընդամենը 200 մահմեդական «տուն» (ընտանիք)[108], այն է՝ շուրջ 1000 հոգի[109]: Այսինքն, Աբրահամ Երևանցու նշած Երևանի թաղամասերը՝ «Հին Երևանը», Զորագյուղը (Զորագեղ), Ջուհարենց թաղը և Կոնդը բոլորն էլ հայաբնակ էին, իսկ Կոնդի բոշաների փոքրաթիվ՝ շուրջ 1000-հոգանոց[110], համայնքն արդեն հայացած էր թե՛ լեզվական, թե՛ կրոնական առումներով:

Առհասարակ, ըստ 1640-ական թթ. գրող կարմելյան միաբան պատեր Ֆիլիպի՝ ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում «հայ քրիստոնյաներն ապրում են հիմնականում արվարձաններում, քանզի բերդերում բնակվում են տարբեր ուղղությունների մահմեդականները, որոնցից և բաղկացած են կայազորներն ու իշխանությունը»[111]: Հետևաբար, անհիմն պետք է համարել նաև «մեծ վարոշի» (այն է՝ «Հին քաղաքի» կամ «Հին Երևանի»)՝ իբր մուսուլմաններով բնակեցված լինելու Ա. Եղիազարյանի «հայտնագործությունը»: 1700 թ. Երևան քաղաքում բնակվող մուսուլմանների թիվը կազմել է շուրջ 4000 հոգի (3 հազարը՝ բերդի տարածքում, հազարը՝ քաղաքի պարիսպներից դուրս բնակելի հատվածում՝ «արվարձաններում»): Իսկ Երևանն այդ ժամանակ ունեցել է մոտավորապես 45-50 հազար բնակիչ, բացարձակ մեծամասնությամբ՝ հայեր[112]:

Ա. Եղիազարյանի մտացրությունը բերել է նրան, որ նույն հոդվածում նա մի տեղ՝ «հայերի ինքնապաշտպանության անկումից հետո» Երևանի բերդում ամրացած կայազորի դիմադրության տևողու-

---

[107]**Стрейс Ян**. Три путешествия. Москва: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1935, с. 224.

[108]Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, часть I, под ред. Аш. Иоаннисяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1964, док. 85, с. 213.

[109] **Այվազյան Ա.,** 2022, էջ 206-208:

[110] Նույն տեղում, էջ 204:

[111]**Карагезян Гоар**. *Нахичеван в записках европейских путешественников (XIII–XVII вв.).* Ереван: изд-во «Гитутюн» НАН РА, 2019, с. 74-75.

[112] **Այվազյան Ա.,** 2022, էջ 208:

թյունը հաշվում է երկու ամիս, մեկ ուրիշ տեղ (հոդվածի ամփոփման մեջ)՝ երեք ամիս[113].

«Հայերի ինքնապաշտպանության անկումից հետո՝ հունիսի երկրորդ կեսին, գրավվել է *բերդի վարոշը* կամ շրջակայքն այդ ուղղությամբ ձեռնարկած գրեթե առաջին իսկ գրոհով, *որից հետո բերդը պաշտպանվել է շուրջ երկու ամիս*»[114].

«Քաղաքը թալանելուց և բնակչությանը կոտորելուց կամ գերեվարելուց հետո օսմանյան բանակը հարձակվել է *Երևանի բերդի փոքրիկ արվարձանի՝ վարոշի* վրա, գրավել ու ոչնչացրել այն, *որից հետո երեք ամիսների ընթացքում բերդը պաշարված է եղել*»[115]:

Ընդ որում, սխալ է թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ պնդումը: Իրականում, բերդից դուրս գտնվող հայկական վերջին թաղամասերը՝ Զորագյուղն ու Կոնդը, գրավվել են 1724 թ. սեպտեմբերի 8-ին, որից հետո բերդում նստած կայազորը շարունակել է զինված դիմադրությունն ընդամենը ութ օր՝ մինչև սեպտեմբերի 16-ը, ապա մի քանի օր տևած բանակցություններից հետո՝ սեպտեմբերի 23-ին, բերդն ամբողջությամբ հանձնել է օսմանյան բանակին:

Այսպիսով, Ա. Եղիազարյանը, չկարողանալով ճիշտ վերծանել աղբյուրներում գործածվող «վարոշ», «արվարձան», «քաղաք», «բերդ» եզրույթները, խճճվել է մեթոդաբանական ու փաստական սխալներում, այդ թվում՝

ա) իր հոդվածում չի բացատրել տվյալ դարաշրջանի սկզբնաղբյուրներում «քաղաք» եզրույթի բազմանշանակությունը, մասնավորաբար՝ սխալմամբ միանշանակ տարանջատել է «քաղաք» և «վարոշ» եզրույթները, այնինչ դրանց իմաստներն աղբյուրներում հաճախ համընկնում են,

---

[113] Նմանատիպ մի անփութություն էլ Ա. Եղիազարյանը թույլ էր տվել, ինչպես արդեն նշվել է (տե՛ս վերը, ծնթ. 43), Երևանի պաշարման սկիզբը ճշտելու նպատակով արած իր սխալ հաշվարկներում՝ մի տեղ այն թվագրելով 1724 թ. ապրիլի 9-ին, մեկ ուրիշ տեղ՝ ապրիլի 7-ին:

[114] **Եղիազարյան Ա.,** 2022, էջ 69:

[115] Նույն տեղում, էջ 74:

բ) նշված եզրույթները խառնիխուռն օգտագործելուն զուգահեռ տեղ է թողել, որպեսզի ընթերցողը «քաղաքը» որոշ դեպքերում ընկալի մերօրյա նշանակությամբ[116],

գ) Երևանի ամենամեծ թաղամասը՝ «մեծ վարոշը», այսինքն՝ «մեծ արվարձանը» (=«Հին Երևան»=«Հին քաղաք» (*Էսքի Շեհիր*)=«Շահար») ներկայացրել է որպես «Երևանի բերդի փոքրիկ արվարձան»,

դ) խախտել ու գլխիվայր է շրջել դեպքերի հաջորդականությունը՝ օսմանյան բանակի կողմից «վարոշի» (այն է՝ «մեծ վարոշի») գրավումը դնելով Զորագյուղի և Կոնդի անկումից հետո, այնինչ ճիշտը հակառակ հերթականությունն է:

Կարդալով Ա. Եղիազարյանի հոդվածը՝ ընթերցողը հայտնվելու է եզրաբանական, աղբյուրագիտական և պատմափաստական սխալների անանցանելի մի լաբիրինթոսում, որից ճիշտ ելք գտնել կարելի է միայն նեղ մասնագիտական օգնությամբ՝ ի դեմս տվյալ քննական գրախոսության:

Եզրակացություն

XVIII դարի 20-ական թվականների պատմահետազոտական դաշտ առաջին անգամ ոտք դնելու Ա. Եղիազարյանի ինքնավստահ փորձը չի ուղեկցվել աղբյուրագիտական, պատմագիտական և մեթոդաբանական պատշաճ պատրաստվածությամբ, այդ իսկ պատճառով լիովին ձախողվել է: Գրախոսվող հոդվածում Երևանի 1724 թ. հերոսամարտի պատմության վերաբերյալ առաջարկված բոլոր փոփոխություններն ու «նորամուծություններն» անհիմն են և սխալ: Մասնավորապես, լիովին աղավաղված է խնդրո առարկա պատմական իրադարձությունների ժամանակագրությունը: Հիասթափեցուցիչ է հատկապես այն, որ խիստ պատասխանատու գործ ստանձնելով՝ Ա. Եղիազարյանը պահանջված ծավալով ու մակարդակով չի ուսումնասիրել քննվող խնդրին վերաբերող սկզբնաղբյուրներն ու պատմագիտական գրականությունը՝ չյուրացնելով անգամ այն նյու-

[116] Նույն տեղում, էջ 65-67, 74:

թերը, որոնք օգտագործել է: Նրա կիրառած մեթոդաբանությունը ապապատմագիտական է, «հիմնավորումները»՝ կամայական, եզրակացությունները՝ բռնազբոսիկ և անտրամաբանական: Վերը կատարված քննությունը վերահաստատում է 1724 թ. Երևանի պաշտպանության և հարակից իրադարձությունների ժամանակագրությունն ու ընթացքն այնպես, ինչպես դրանք որոշվել են դեռևս 1991 թ. հրապարակված վերլուծական հոդվածում[117]՝ լրացվելով ու հավաստվելով 2006 և 2022 թթ. հրապարակված հաջորդական ուսումնասիրություններում[118]: Այդ ժամանակագրությունը ներկայացված է ստորև:

1724 թ. ապրիլի կեսերին օսմանյան բանակը ներխուժում է Արարատյան երկիր:

Ապրիլի 20-ից մինչև 24-ը ընկած օրերից մեկին տեղի է ունենում Եղվարդի ճակատամարտը՝ Երևանի Ալի-կուլի խանի 12000-անոց անկազմակերպ զորքի և օսմանյան 1800-հոգանոց առաջապահ զորագնդի միջև, որն ավարտվում է օսմանցիների հաղթանակով: Ալի-կուլի խանը նահանջում է և ամրանում Երևանի բերդում:

Ապրիլի 25-ից հունիսի 4-ին տեղի է ունենում Կարբի գյուղաքաղաքի 40-օրյա ինքնապաշտպանությունը:

Հունիսի 14-ին '10-օրյա բանակցություններից հետո Կարբին հանձնվում է օսմանցիներին:

Հունիսի 24-ին օսմանյան բանակն սկսում է Երևանի պաշարումը:

Հունիսի 26-ին օսմանցիները գրավում են Երևանի բերդին կից գտնվող որոշ թաղամասեր, ներառյալ Հին Երևան թաղամասը: Քաղաքի և շրջակա ութ գյուղերի հայության մեծ մասը, կենտրոնանալով Զորագյուղ (Զորագեղ) և Կոնդ թաղամասերում, մոտ 11500 զինյալ մարտիկներ տրամադրելով, կազմակերպում է ուժեղ ինքնապաշտպանություն: Երևանի բերդը և «քաղաքը» ենթարկվում են ընդհանուր միասնական պաշարման: Բերդում ամրացած Երևանի

---

[117] **Այվազյան Ա.**, 1991:

[118] **Այվազյան Ա.**, 2006. **Այվազյան Ա.**, 2022, էջ 198-228:

խանի հրամանով «քաղաքի» (այն է՝ այդ պահին չգրավված մնացած Զորագյուղ և Կոնդ թաղամասերի) պաշտպանությանը մասնակցում են նաև Երևանի մուսուլմանական ուժերը (անհայտ է մնում՝ դրանք կայազորի ստորաբաժանումնե՞րն էին, թե՞ քաղաքի մահմեդականներից կազմված աշխարհազորայինները):

Ապրիլ-հունիսին կտրուկ սրվում են նախիջևանահայության և պարսկական իշխանությունների փոխհարաբերությունները:

Հուլիսի երկրորդ կեսին նախիջևանահայության պարագլուխները որոշում են ապստամբել պարսկական իշխանությունների դեմ և անցնել օսմանցիների կողմը:

Հուլիսի 30-ին օսմանյան զորաբանակը գրավում է Նախիջևանը:

Հուլիսի երկրորդ կես-օգոստոսի 27-ին պարսկական ստվարաթիվ զորաբանակով՝ պաշարված Երևանին օգնության շտապող սիփահսալար Մանսուր-խանը հանգրվանում է Օրդուբադում և, կայուն թիկունք ապահովելու նպատակով, միջոցներ ձեռնարկում տեղական մուսուլմանական ուժերին՝ Դավիթ-բեկի (Սյունյաց) իշխանապետության մեջ գտնվող մեղրեցիների հետ հաշտեցնելու ուղղությամբ:

Օգոստոսի 14-ին օսմանյան զորքերը ձեռնարկում են ընդհանուր գրոհ Երևանի վրա: Ըստ ամենայնի, այդ գրոհը բերդի վրա չէր տարածվում և ուղղված էր միայն պաշտպանության մեջ համեմատաբար թույլ օղակ համարվող «քաղաքի» դեմ: «Քաղաքում» գտնվող մահմեդականները, լքելով պաշտպանական դիրքերը, փախչում են և ապաստանում Երևանի բերդում: Այդ օրվանից ի վեր հայերը միայնակ են իրականացնում «քաղաքի», այն է՝ Զորագյուղ-Կոնդի պաշտպանությունը:

Օգոստոսի 18-ին չորս օր առաջ Զորագյուղի համար սկսված կատաղի մարտերը ավարտվում են Երևանի հայ պաշտպանների հաղթանակով և օսմանցիների ծանր պարտությամբ: Մասնավորապես, միայն այդ օրը սպանվում է 6000 օսմանցի զինվոր: Հայկական աշխարհազորից զոհվում է 1300 հոգի:

Օգոստոսի 19-24-ի միջև օսմանցիները նոր կատաղի գրոհ են ձեռնարկում Կոնդի վրա: Հայերը հաջողությամբ հետ են մղում նաև այդ հարձակումը:

Օգոստոսի 27-ին Նախիջևանի հայկական զորաջոկատների օժանդակությամբ օսմանցիները ջախջախում են Երևանի խանի եղբայր Մանսուր-խանի պարսկական զորաբանակը և գրավում են Օրդուբադը:

Սեպտեմբերի 7-ին Սարը-Մուստաֆա փաշայի՝ Թիֆլիսից դուրս եկած բանակը միանում է Երևանը պաշարած օսմանյան զորախմբին:

Սեպտեմբերի 8-ին օսմանցիները գրավում են Երևանի «քաղաքի» վերջին զանգվածը՝ Զորագյուղը: Շուրջ 30000 հայ կոտորվում է, հազարներ քշվում են գերության:

Սեպտեմբերի 16-ին Երևանի բերդում պատսպարված պարսկական կայազորը, Աստվածատուր Ա Համադանցի կաթողիկոսի միջնորդությամբ, սկսում է օսմանցիների հետ բանակցություններ վարել՝ հանձնվելու պայմանների մասին:

Սեպտեմբերի 23-ին Երևանի բերդը հանձնվում է օսմանցիներին:

Against historical distortion of the epic defense of Yerevan in 1724

ARMEN M. AYVAZYAN
"Matenadaran" Mesrop Mashtots Scientific Research Institute of Ancient Manuscripts

The critical review analyzes the article by A. Yeghiazaryan, titled "The Self-Defense of Yerevan in 1724". It is concluded that A. Yeghiazaryan's attempt to enter, for the first time, the field of historical research of the 1720s has utterly failed, because it is not accompanied by a proper source study and historiographical preparation, as well as lacks an adequate methodological preparation. All the changes and "innovations" proposed in the reviewed article on the history of the defense of Yerevan are baseless and incorrect. It is particularly disappointing that, having taken on a very responsible task, Yeghiazaryan has failed to master the relevant historiographic sources and literature sufficiently, including the materials that he has used and cited. The methodology utilized in his article is unhistorical, the "validations" he puts forward are arbitrary, the conclusions are erroneous and illogical. This review reconfirms the chronology of the defense of Yerevan and related events in 1724 in accordance with and as established in our previous studies. The Ottoman army began the siege of Yerevan on June 24, 1724. On June 26, the Turks captured some of the suburbs of Yerevan adjacent to the fortress. The majority of the Armenian population of the city and the eight surrounding villages concentrated in Dzoragyugh and Kond, the then suburbs of Yerevan, which had an advantageous defensive position. The siege of the "city" and the fortress was conducted simultaneously. On the orders of the Yerevan Khan, a few Muslims of Yerevan also participated in the defense of the "city", but on August 14 — the day the Turkish troops launched another assault — they left their positions and took refuge in the fortress. From that day on, the defense of Dzoragyugh and Kond was carried out by the Armenians only, who successfully repelled both this five-day attack (August 18) and the subsequent furious attack of the Janissaries on Kond (between August 19 and 24). On September 8, 1724, with the approach of large new reinforcements, the city was completely captured by the Turks. The fighting with the Persian garrison in the fortress continued until September 16. The negotiations that began on that day ended with the surrender of the fortress on September 23, 1724.